

Firat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Firat University Journal of Social Science
Cilt: 15, Sayı: 2 Sayfa: 115-146, ELAZIĞ-2005

TAŞKÖPRÜLÜZÂDE'NİN MEVZÛ'ÂTU'L- ULÛM'UNDAKİ İLİMLER TASNİFİ ÜZERİNE

*On the Classification of Sciences in the Mevzû'âtu'l-Ulûm of
Taşköprülüzâde*

Süleyman ÇALDAK

İnönü Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, suleymancaldak@yahoo.com

ÖZET

Bu çalışmada, Taşköprülüzâde'ye ait ilimler tasnifi çerçevesinde, ilimlerin alan ve sınırları belirlenmeğe çalışılmıştır. Konu edildiği varlıkların vücut mertebelerine göre, dört kategoride ele alınan ilimlerin, soyuttan somuta doğru sıralanışı şöyledir: Kitabî, ibarî, zihnî ve aynî vücutları konu alan ilimler. Çalışmada, sayıları üç yüzü bulan bu ilimlerin tanımı ve konusu hakkında, oldukça özet bilgiler verilmiştir. Sonuç bölümünde ise tasnif hakkında kısa bir değerlendirme bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Taşköprülüzâde, ilimler tasnifi, ilimlerin konusu.

ABSTRACT

The main concern of this study is to determine the fields and the borders of sciences with respect to the classification of sciences done by Taşköprülüzâde. Sciences are fallen into four categories regarding the existences, from abstract to concrete, is as follow: Textual, literary, intellectual and being real. In this study, a quite brief information is given about the definition and subject matters of these sciences, numbers of which are about three hundred (300) in total. In conclusion part, there is a brief evaluation about the classification.

Key Words: Taşköprülüzâde, classification of sciences, subject matter of sciences.

Giriş

Milletlerin kültürlerinde büyük değişiklikler meydana getiren sosyal olgulardan biri hiç şüphesiz dindir. Yeni bir dini benimseyen milletlerin kültürel yapısı köklü bir değişime uğrar ve bu dinin normlarına göre yeniden şekillenir. İşte Türk milletinin de VIII. yüzyılda İslamiyet'le karşılaşp onu benimsemeye başladığı günden itibaren bu yeni medeniyetin etkisiyle sosyal hayat tarzından ahlâk yapısına, eğitim sisteminden dil ve edebiyatına kadar kültürel yapısının bütün katmanlarında böyle bir değişim süreci yaşadığı bilinmektedir. İslâm medeniyetinin tesiri altında vücuda getirilen Eski Türk Edebiyatı, o devrin aklî ve naklî ilimlerinden büyük ölçüde yararlanmıştı. Çünkü şair ve ediplerin çoğu, aynı zamanda birer bilim adamı idiler. Uzmanlık alanlarına ait bilgi birikimlerinin edebî eserlerine de yansması gayet tabî idi. Söz gelişi, Hüsrev ü Şîrîn ve Har-nâme'nin yazarı Şeyhî (ö.835/1431) aynı zamanda bir hekîm idi. Fâtih'in nedimi ve veziri olan Ahmed Paşa (ö.902/1497) yıllarca müderrislik ve kadılık yapmıştı. Bir hükümdar olan Kadı Burhaneddin (ö.801/1399) aynı zamanda bir din bilgini idi. Ali Şîr Nevâyî (ö.906 /1501) ve Fuzûlî (ö.963/1556) gibi çok yönlü kişiliğe sahip olan daha pek çok şair bulunmaktadır. Hatta bunlardan bazısı, bir kısım ilmî eserlerini manzum olarak kaleme almışlardır. Meselâ, Klâsik şiirimizin kurucuları arasında yer alan Ahmedî (ö.815/1412)'nin *Tervîhü'l-Ervâh*'ı, on bin beyitlik manzum bir tıp kitabıdır. Hamdullah Hamdî (ö.909/1503)'nin *Hamse*'sinde yer alan *Kıyâfet-nâme* adlı eseri türünün ilk manzum örneğidir. Klâsik Türk Edebiyatı yüzyıllar boyunca bu ilimlerle iç içe yaşamış ve bu ilimlerin terimleriyle yoğrulmuştur. Bu edebiyatta kimya, simyâ, tıp, sihir, tılsım, ilâhiyât, astronomi, coğrafya, felsefe, mantık, tarih vb. ilimlerin ve bu ilimlere ait terimlerin kullanılarak, pek çok yeni mefhûm ve mazmûnların meydana getirildiği görülmektedir. Meselâ, Nâbî'nin,

Çıkdı beyâz ü humret ile fâlumuz bizüm

Hükûm itdi rûy-ı âlüne remmâlümüz bizüm (Nâbî, 1997:c.2, 840)

beyti remil ilmi ve terminolojisi bilinmeden açıklanamaz. Dil-sûz, nevâ, uşşâk ve şeh-nâz kelimelerinin, Türk musikisinde birer makam adı olduğunu bilmeyen, Neşâtî (ö.1085/1674)'nin,

Ney-i hâmeñde Neşâtî ne bu dil-sûz nevâ

Semt-i 'uşşâkda bir nagme-i şeh-nâz ancak (Neşâtî, 1996:127)

beytindeki güzelliği hakkıyla göremez. İlm-i nücûma ait terimler ve bu terimlerin neye delalet ettikleri bilinmeyince, Şeyhülislâm Yahyâ (ö.1053/1644)'nın,

Yahyâ nükûd-ı eşküne kim i`tibâr ider

Ol mihre nakd-i encüm ile mâh müşteri

Taşköprülüzâde'nin Mevzû'âtı'l-Ulûm'undaki İlimler...

Devr iden câm-ı gam olunca tarab nice olur

Totalum Zühre ola bezmimüze sâzende (Ş. Yahyâ, 2001:439, 383)

beyitlerindeki anlam inceliklerinin kavranması oldukça zordur. Nitekim XVIII.yüzyılın şairlerinden olan Sünbülzâde Vehbî, Lutfiyye adlı eserinde, oğlu Lutfullah'a ilimlerle ilgili tavsiyesinde, otuzdan fazla ilimden bahseder ve bu ilimler hakkında kısa değerlendirmelerde bulunur. Bu da Eski Türk Edebiyatı açısından, bu ilimlerin ne derece önemli olduğunu göstermektedir. (Vehbî,1996:40-79) Bu edebiyatın, Kur'ân ve hadîs, kıssalar ve mucizeler, masallar ve efsâneler, hakîkî ve bâtil ilimler, dînî ve felsefî ilimler gibi oldukça çeşitli ve zengin kaynaklardan beslendiğini belirten Agâh Sırrı Levend'in, bütün bu ilimler ve bu ilimlere ait terimler bilinmedikçe, Klâsik edebiyatımızın manzûm ve mensûr metinlerine hakkıyla nüfuz edilemeyeceği yolundaki tespiti, yerindedir. (Levend, 1984:9)

İşte bu ilimlerin en kapsamlı tasnifi ve onların konusu, gâyesi ve mâhiyeti hakkında en derli toplu bilgi, Taşköprülüzâde'nin *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-siyâde* adlı eserinde bulunmaktadır. Bu eser, Kanunî döneminin meşhur bilgin, kadı ve müderrislerinden Taşköprülüzade Ebulhayr İsameddin Ahmed (ö.968/1561) tarafından Arapça olarak kaleme alınmıştır. Selanik, Üsküdar, Halep, Şam, Bursa ve Galata kadılıklarında bulunup Anadolu ve Rumeli kazaskerliğini yapmış olan oğlu Taşköprülüzâde Muhammed Kemâleddin (ö.1030/1620), bu eseri *Mevzûatu'l-ulûm* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. (Levend, 1988: 352, 443; Bursalı, c.1, 454-456; Samî, 1306: c.4, 2985) Ayrıca ilimlerin tarifi ve tasnifi konusunda, büyük ölçüde Taşköprülüzâde'nin bu eserinden yararlanan Katip Çelebî'nin *Keşfü'z-zünûn* adlı eseri de bu hususta başvurulabilecek en önemli kaynaklardanır. Bu ilimler hakkında ihtiyaç duyulacak özet bilgilerin, sistematik bir makale formunda, Eski Türk edebiyatıyla ilgilenenlerin, özellikle genç kuşakların ilgisine sunulması faydalı olacaktır. Bu çalışmada, Taşköprülüzâde'nin yapmış olduğu tasnif çerçevesinde ilimlerin sınır ve alanlarını belirleyen kısa bilgiler, muhtelif kaynaklara da başvurularak birtakım düzenleme ve ilavelerle birlikte, günümüz okurlarına sunulmaya çalışılmıştır.

İlimler Tasnifi

Aristo başta olmak üzere, pek çok filozof ve bilginlere ait, farklı ilim tasniflerinin varlığı bilinmektedir. Aristo'nun tasnifi, 1. Nazarî felsefe, 2.Amelî felsefe, 3. Şiir ve estetik, şeklindedir.(Açıkgenç,1991:49-50) Büyük ölçüde bu tasniften ilhâm alan İslâm bilginleri, sonuçta aynı şeyleri ifâde eden bir takım sınıflandırmalarda bulunmuşlardır:

Taftâzanî'nin torunu el-Hafîd Ahmed, 1.Şer'î, 2.Felsefî diye ilimleri iki grupta

toplar.(el-Hafîd, 2b-4b)

Filozof el-Kindî, ilimleri, I. Dinî ilimler (tefsîr, kelâm, fıkıh vb.), II.İnsanî ilimler: 1.Amaç olan ilimler: a. nazarî (fizik, psikoloji, metafizik) b. amelî (ahlâk, siyaset), 2.Araç olan ilimler (mantık, geometri, mûsikî) şeklinde tasnif eder. (Kaya, 2002)

İbn Rüşd'ün sınıflandırması ise, 1.Alet ilimler (ilm-i âlî), 2.Alet olmayan ilimler (ilm-i gayr-i âlî veya ilm-i 'âlî) şeklindedir. (Sarioğlu, 2003:29-32)

Fârâbî'ye ait iki tasnif bulunmaktadır; Fârâbî, birinde, 1.Nazarî ilimler: a.Ta'lîmî (riyâziyât), b.Tabîî (fizik, kimya, astronomi vb.), c.İlahiyât (metafizik), 2.Amelî ve felsefî ilimler: a. Ahlâk, b. Siyaset, şeklinde bir tasnif ortaya koyar; diğesinde ise eğitimde takip edilmesi gereken, soyut ilimlerden somut ilimlere doğru giden sıralamayı göz önünde bulundurarak ilimleri, 1.Dil, 2.Mantık, 3.Talîmî, 4.İlahiyât, 5.Medenî ilimler, şeklinde tasnif eder. (Fârâbî, 1990:48)

el-Kudsî'nin tasnifi ise şöyledir: I.Felsefî ilimler: A.Teorik ilimler (el-hikmetu'n-nazariyye): 1.A'lâ, 2.Ednâ, 3.Evsat (geometri, astronomi, matematik, mûsikî). B.Uygulamalı felsefe (el-hikmetu'l-ameliyye): 1.Ahlâk, 2. Siyaset. II.Felsefî olmayan ilimler: (mantık, edebiyat) (Çelebi, 1971: c.1, 679)

İbn Haldun ise ilimleri, 1. Aklî ilimler (mantık, tabîî, ilahiyât, riyâziyat) 2. Naklî ilimler (tefsîr, hadis, kelâm vb.) diye iki kategoride ele almıştır.(Haldun, 1996: 505-506)

Müslüman düşünür ve bilginlerin hemen hepsinin, ilim tasnifleriyle ilgilendikleri ve kendilerince bir takım sınıflandırmalarda buldukları görülür. Burada, bütün bu tasniflerden söz etmek mümkün olmadığı gibi, bu makalenin amaçlarından biri de değildir. Bu nedenle tasniflerden en bilinenlerine kısaca değinmekle iktifa edeceğiz.

Taşköprülüzâde'nin Tasnifi ve İlimler :

Miftâhu's-Sa'âde ve *Misbâhu's-Siyâde*'nin yazarı Taşköprülüzâde ilimleri, konuları olan şeylerin varlık mertebelerindeki (ontolojik) düzeni esas alarak tasnif etmiştir. Bu tasnif, İslam düşünür ve bilginleri tarafından yapılan pek çok tasniflerin içinde en orijinal olanıdır. Yazar adı geçen eserinde, her şeyin bir varlığa sahip olduğunu ve bu varlıkların da dört halde bulunabileceğini ifâde eder:

- A. Kitâbet : Harf, yazı ve hat gibi kitabî vücûda sahip olan varlıklar,
- B. İbâre : Söz ve telaffuz gibi sesle ilgili vücûdu bulunan şeyler,
- C. Ezhân : Kavramlar gibi zihinde suretleri bulunan soyut vücûdlar,
- D. A'yân : Dış dünyada somut vücûdları bulunan varlıklar.

Taşköprülüzâde'ye göre, bütün bu varlık mertebeleri birbiriyle ilgili olup, her biri bir sonrakini göstermek için bir araçtır. Çünkü kitâbet (yazıyla tespit edilen şeyler), ibâre

(lâfız, yani sözlü bir ifâde)ye delâlet eder; ibâre ise zihinde soyut varlıkları bulunan anlam ve kavramları gösterir. Bu zihnî varlıklar da a'yâna, yani dış dünyada somut varlığı bulunan şeylere delâlet ederler. Meselâ, yazıyla tespit edilen “masa” harfleri, ses ile ifâde edilen “masa”yı, o da “masa”nın zihindeki imgesini, o da fizikî âlemde, elle tutulan ve gözle görülen gerçek “masa”yı göstermektedir. Bu dört vücûd mertebesinden, asıl hakîkî varlık, aynî vücûda sahip olandır, yani masanın kendisidir. Zihnî vücûdu olan imge, anlam ve kavramların vücutlarının hakîkî mi, yoksa mecâzî mi oldukları tartışmalıdır. Fakat kitâbî ve ibârî vücûdların mecâzî oldukları muhakkaktır. Bu ilk üç vücûd mertebesinde bulunan varlıkları konu edinen ilimlere *âlî*, yani âlet olan ilimler denir.

Taşköprülüzâde'nin tasnifi genel hatlarıyla şöyledir:

I.Kitâbî: Edevâtu'l-hat, kavânînu'l-kitâbet, tahsînînu'l-hat, tertîbu'l-hurûf, vb.

II. İbârî: Mehâricu'l-hurûf, lügat, vaz', iştikâk, tasrîf, nahiv, me'ânî, aruz, vb.

III. Zihnî: Mantık, nazar, cedel, hilâf, âdâbu'd-ders.

IV.Aynî: A.Hikmetu'n-nazariyye:1.Ulumu'l-ilâhiyye, 2.İlmu't-tabiî (tıb, baytara, maadin, kimyâ, sihir vb.), 3.Ulumu'r,riyâziyye (hendese, hey'et, vb.), B.Hikmetu'l-ameliyye (ahlâk, siyâset vb.), C.Ulumu'ş-şer'iyye (usûlu'd-dîn, kırâ'at, hadîs, tefsîr).

Aynî vücûd mertebesinde bulunan varlıkları konu edinen ilimler, temelde üçe ayrılırlar. Kendileri bizzat amaç olmayıp da, başka ilimlerin elde edilmesi için birer araç olan ilimler, *amelî*; bizzat kendileri amaç olanlar ise *nazarî ilimler* diye adlandırılırlar. Ayrıca bu *amelî* ve *nazarî* ilimlerden, vahiy kaynaklı olanlar *el-İlmu'ş-Şer'î*, akıl yoluyla elde edilen ve tecrübeye dayalı olanlar da *el-İlmu'l-Hikmî* adıyla anılırlar. Bunlar *el-Usûlu's-Seb'a* (yedi temel bilim) olup, bu temel bilim dallarından her birinin anabilim dalları (envâ'), anabilim dallarının da alt dalları (fürû') vardır. (Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 94)

Taşköprülüzâde'nin Tasnîfi ve İlimlerin Tarifi, Konusu, Gayeleri

I. Kitâbî Vücûdları İnceleyen İlimler

İlmu Edevâti'l-Hat: Yazıda kullanılan kalem, divit, mürekkep, kâğıt vb. araçların özelliklerinden bahsen ilimdir. *İlmu Kavânîni'l-Kitâbet*: Bu ilim ile harflerin yazılış şekli, kalemin kullanılışı, yazarken hangi taraftan başlanacağı, harflerin nasıl daha kolay yazılacağı bilinir. *İlmu Tahsîni'l-Hat*: Harflerin güzel yazılması için gerekli malzemelerin neler olduğu ve bunların nasıl terkîb edileceğini öğreten ilimdir. *İlmu Keyfiyeti Tevvelüdi'l-Hutûti ÓAn-Usûlihâ*: Harflerin aslı şekillerinden ekleme ve çıkarma yolu ile nasıl elde edildiğini konu alan ilim dalıdır. *İlmu Tertîbi'l-Hurûf*: Halen kullanılmakta olan harflerin, bilinen tertîb üzere sıralanmasından ve benzer harflerin noktalarla birbirinden

ayrılmasından bahseden ilimdir. *İlmu Terkîbi Eşkâli Besâ'iti'l-Hurûf*: Harfler ayrı iken ve satır içinde birbirleriyle birleşirken, nasıl güzel görüneceğini konu alan ilimdir. *İlmu İmlâ'il-Hattî'l-'Arabî*: Bu ilim dalı Arap harflerinin yazılmasına ait bilgilerden bahseder. *İlmu Hattî'l-Mushaf*: Kur'ân'a mahsus hattın ve özelliklerinden bahseden ilimdir. *İlmu Hattî'l-Arûz*: Şiirlerin taktî'inde, kelimelerin vezne göre yazılmasından bahseden ilim dalıdır. (Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 103-107)

II. İbârî (Lafzî) Vücûdu Bulunan Varlıkları İnceleyen İlimler

1. *İlmu Mehâricu'l-Hurûf*: Harflerin dil, diş, damak ve boğaza göre ağızdaki teşekkülünü fonetik açıdan inceleyen ilimdir. 2. *İlmu'l-Lûgat*: Kelime köklerinin gerçek anlamlarını ve sadece o anlamları göstermek için oluşturulan, bu köklere ait özel şekilleri inceleyen bir ilimdir. 3. *İlmu'l-Vaz'*: Her hangi bir lâfzı bir anlama tahsis etmek mânâsında kullanılan vaz'ın mâhiyetinden, onun şahsî ve nev'î, umûmî ve husûsî diye kısımlara ayrılışından, kelimelerin asılları ve yapılarıyla ilgili durumlardan bahseden bir ilimdir. (Çelebi, 1971: c.1,1556; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 11, 130; Bûstânî, 1987:974) 4. *İlmu'l-İştikâk*: Kelimenin temel taşı olan harflerin dizilişinden hareketle hangi kelimenin neden ve nasıl türetildiğini ve bu türemiş olan kelimenin asıl kökle ilgisinin ne olduğunu inceleyen bilim dalıdır. Sözelimi, “*ne'aka*: bağırma” ile “*neheka*: anırma”; “*cezebe* :çekmek” ile “*cebeze* :çekmek” kelimeleri arasındaki bağlantıyı bu ilim dalı inceler. Aynı zamanda *ıştikâk-ı kebir* diye bilinen bu işlem, günümüzde kısmen *etimoloji* terimiyle karşılanmaktadır. 5. *İlmu't-Tasrîf*: Kelimelerin zafî arazlarını şekil ve yapı bakımından inceleyen ilimdir. İsim ve fiillerin türleri, anlamları, aslî yapıları, i'lal ve türetimden sonraki şekilleri, türetme ve şekil kuralları aynı zamanda *İlmu's-Sarf* adıyla da anılan bu ilmin konusudur. Bugün *morfoloji* diye adlandırılan bu ilimdeki kelime türetme işlemine *ıştikâk-ı sağîr* denir. (Çelebi, 1971: c.1, 101,412) 6. *İlmu'n-Nahv*: Cümle çeşitlerini ve yapılarını, cümlede kelimelerin dizilişini ve bu dizilişten meydana gelen anlam farklarını inceleyen ilimdir. Bu ilme cümle bilgisi veya sentaks da denir. 7. *İlmu'l-Me'ânî*: Cümle bilgisi temeline dayalı olarak, yeterli ve eksiksiz bir anlamı ifâde etmek amacıyla, içinde bulunulan şartlar gereğince sözün uzatılması (itnâb) veya kısa tutulması (îcâz); cümle öğelerinin öne veya sona alınması (takdîm ve te'hîr) gibi hususlar göz önünde bulundurularak sözün, durum ve ortamın icâb ettirdiği ifâde kalıbına uyup uymadığını öğreten bir bilim dalıdır. Bu ilim, haber ve istek kiplerini inceler. Teşekkür-şikâyet, taziye-tebrik, emir-ricâ, tekdîr-teşvîk gibi makamlarda kullanılacak bu cümlelerin nasıl olması gerektiğini, cümle bitirildiği zaman dinleyici veya okuyucunun zihninde soru işaretine yer bırakmayacak bir anlam bütünlüğünün nasıl sağlanacağını öğretir. 8. *İlmu'l-*

Beyân : Söyle verilmek istenen mesajı, daha açık ve daha güçlü bir şekilde ifâde etmek için gerekli melekeyi kazandırır; duygu ve düşünceleri mecâz, hakikat, teşbîh, istiâre ve kinâye gibi değişik yollarla ifâde etmenin usûl ve kâidelerinden bahseden bir ilimdir. Bu ilmin konusu, anlatılmak istenen mânâyı birbirinden farklı açıklık ve nitelikte ifâde eden sözlerdir. *Beyân*, kişiye maksat ve niyetiyle birlikte, içinde bulunduğu durumu ve ortamı da göz önünde bulundurmaya şartıyla farklı söz ve usûllerle merâmını iyi ifâde edebilme melekesini kazandıran bir ilimdir. 9.İlmü'l- Bedî': Bedî, edebî sanatlarla örülü ifâdenin lafız bakımından kusursuz, anlam bakımından makûl ve aynı zamanda bir âhenge sahip olmasının kurallarını inceleyen ve sözü arızî güzelliklerle süsleme melekesini kazandıran ilimdir. Bedî' tezât, telvîh, teşhîs, intâk, hüsn-i ta'lîl, mübâlağa, iştikâk vb. söze aslî ve zatî değil, ârizî bir güzellik kazandıran “vücûh-ı tahsîn-i kelâm” veya “sanâyi-i bedî'iyye” diye adlandırılan edebî sanatları inceleyen bir ilimdir. Bedî' ilmi bu yönüyle sözün ifâde şekillerine dair özellikleriyle ilgilenen *me'âniden* ve delâlete (anlam gösterme) ait hususiyetleriyle ilgilenen *beyândan* ayrılır. Arap ediplerinden bazıları her üç ilme birden *beyân* adını vermişler; kimi de ilkinde *me'ânî*, son ikisine *beyan* ile *bedî'e beyân* adını vermiştir. Üçüne birden *bedî'* ilmi diyenler de olmuştur. (Bilgegil,1989: 44, 125-126, 181-182; Paşa,1299: 5, 24; Hacımuftuoğlu, 1992: 22, 321; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 139, 173; Saraç, 2001:89, 141) 10.İlmü'l-Arûz: Arap şiirinde kelimelerin belli ritimlerde ahenk ve ölçü ile söylenmesini sağlayan kalıpların çeşitlerinden, yapılarından ve uygulanmasında gözetilen kurallardan bahseden bir ilimdir. Aruz ölçüsü, aslında hece sonlarındaki harflerin harekeli ve sâkin oluşu temeline dayanır. (Taşköprülüzâde, 1975: c.1,181; İpekten,1994:117) 11.İlmü'l-Kavâfi: Hem söz hem anlam veya yalnız söz veya yalnız anlam bakımından farklılık arz eden kelime ve harflerin, beyitlerin veya mısraların sonlarında birbirine uygun bir tarzda kulağa hoş gelen bir ahenk oluşturacak şekilde kafiyeli dizilmesinden bahseden ilimdir.(Naci, 43; Çelebi, 1971:c.2,1305) 12.İlmü Karzî'sh-Sî'r: Karz, şiir söylemek veya ezbere şiir okumak demektir. Ancak bu ilim, şiirde kullanılan kelimeleri estetik açıdan inceleyerek, onların şiirde kullanılmasının uygun olup olmadığını ve nedenlerini açıklar. Bu ilim kelimelerin vezin ve kafîye yönüyle ilgilenmez. 13.İlmü Mebâdî'sh-Sî'r: Dinleyiciyi olumlu veya olumsuz bir şekilde etkileyecek hayâl unsurlarından oluşturulan önermeleri inceleyen bir ilimdir. “Mukaddemât-ı tahyîliyye” diye adlandırılan bu önermeler, sevgilinin selvi boylu, şarabın erimiş yakut olduğunu söylemek gibi benzetme esasına dayalı hayâl unsurlarından oluşur. Bu önermeler ait oldukları kültürlere göre değişiklik arz ederler. 14.İlmü'l- İnşâ: Sözü, fasîh ve belîğ olması yanında, makam ve mevzûa; niyet ve maksada uygun düşecek bir şekilde, düz yazı (nesir) ile ifâde etme melekesini kazandıran

mensûr yazı çeşitlerini inceleyen bilim dalıdır. 15.İlmü'l-Mebâdi'l-İnşâ ve Edevâtihî: Bu ilim dalı bir münşînin sanatını icra ederken muhtaç olduğu hat, yazı, arabî ilimler, şer'î ilimler, tarih ve bunlarla ilgili konuları araştırır. 16.İlmü'l-Muhâdara: Şekil ve anlam bakımından birtakım özelliklere sahip olan sözleri, yerinde ve zamanında kullanma melekesini kazandıran ve bu tür manzûm, mensûr sözleri inceleyen bir ilimdir. Bu ilim, ortam ve şartlara uygun düşecek bir şekilde kullanılan (muktezâ-yı hâl) sözlerin, bir başkasına ait olmaları bakımından *me'ânî* ilminden ayrılır. Çünkü *me'ânî* ilmi bu şartları, konuşanın veya yazanın kendi sözlerinde arar. Muhâdara, zamanla kültürel değeri bulunan edebî, tarihî fıkralar ve hikâyeler anlatmayı gaye edinen bir ilim haline dönüşmüştür. 17.İlmü'd-Devâvîn: Şairlerin kasîde, kıt'a, gazel vb. manzûmelerini ihtiva eden mecmûalara dîvân denir. Genel olarak bir dîvân sadece bir şairin manzûmelerine tahsis edilir. Farklı şairlere ait manzûmeleri ihtiva eden dîvânlar da bulunmaktadır. İşte *İlmü'd-Devâvîn* bu dîvânları inceleyen, dîvânların tertîb ve tanzîmini, muhtevâsını araştıran bir ilimdir. 18.İlmü't-Tevârih: Vakti belirlemek anlamına gelen tarih, terim olarak, gelecekte benzeri zararlı olaylardan sakınmak, faydalılarından yararlanmak için geçmiş zamanlara ait olaylardaki sebep-sonuç ilişkilerini kavrama melekesini kazandırmayı gâye edinen ilmin adıdır. Bu nedenle tarih, eski çağlarda meydana gelen tabi'î ve sosyal olayları, bunların oluşumlarını kronolojik sıraya göre inceleyerek kaydeder.(Çelebi, 1971: c1, 181, c.2, 1325, 1578, 1609;Taşköprülüzâde,1975: c.1, 186, 189, 195; Nev'î, 1995:85; Vehbî, 1996:66-69, 71)

19.el-Ulûmu'l-Arabiyye: Bu ilimler ilk olarak Araplar tarafından meydana getirildiklerinden bu adla anılırlar. Arabî ilimler şunlardır :

İlmü'l-Emsâl : Araplara ait atasözü, deyim ve vecîzelerin şekil ve yapılarını konu alan ve onların ne mânâyâ geldiklerini ve ilk defâ kim tarafından ve nasıl kullanıldıklarını inceleyen bir bilim dalı olup, *ilmü'l-lûgat*'ın bir alt disiplini. *İlmü'l-Vakâyi'i'l-Ümem ve Rûsûmihim*: Belirli kavim ve kabilelerin yurtlarını, gelenek ve göreneklerini ve bazı meşhur şahsiyetlerin hayat hikâyelerini, yine onların şiir, mektup ve kitaplarından çıkararak inceleyen bir bilim dalıdır. Tarih ve muhâdara ilminin bir alt bölümü olan bu ilmin yerini, bugün folklor araştırmaları almıştır. *İlmü'l-İsti'mâlâtî'l-Elfâz*: Beyân ilminin bir bölümü olan bu bilim dalı, kelimelerin teşbîh, mecâz, kinâye ve isti'âre mânâlarında en güzel nasıl kullanılacağını inceler. Beyân ilminin konusu daha geneldir. Bu ilimde ise kelimeler semantik yönünden ele alınır ve bu kelimelerin en güzel şekilde nasıl kullanılacağı araştırılır. *İlmü't-Teressül*: Mektuplaşma ve yazışmalarda göz önünde bulundurulması gereken kurallardan bahseden bir ilim olup, *ilmü'l-inşâ*'nın bir alt dalıdır. Bu ilim, yazanın ve kendisine yazılanın içinde buldukları kültürel yapı, sosyal konum

ve arz edilecek konunun keyfiyeti gibi hususlara göre, yazının nasıl olması gerektiğini araştırır ve kurallarını belirler. *İlmu'ş-Şurût ve's-Sicillât*: Şahitler dinlendikten sonra kadılar tarafından verilen hükümlerin kitaplara veya mahkeme tutanaklarına (şer'iyye sicilleri), başka davalarda örnek olabilecek bir karar halinde nasıl yazılacağını öğreten ilimdir. Kurulan cümlelerin kanunlara uygunluğu; ibârenin güzel ve doğru bir şekilde yazılması bu ilmin ilgi alanına girer. Bu ilim, lafız bakımından *inşâ* ilminin, anlam bakımından da *fıkıh* ilminin bir alt dalıdır. *İlmu'l-Ehâcî ve'l-Eglûtât*: Görünürde dilbilgisi kurallarına uymayan ve bu kurallarla izahı mümkün görünmeyen kelimeleri inceleyerek onların anlamlarını bulmayı amaç edinen bir ilimdir. *Ühcüvve*'nin çoğulu olan *ehâcî*, bilmece; *uglûta*'nın çoğulu olan *uglûtât*, yanıltmaca anlamındadır. Bu özellikle muhatabı zor durumda bırakmak niyetiyle kelime oyunları şeklinde ortaya konan ve Türkçede “yanıltmaca” denilen bir tür bilimcedir. *Lûgat, sarf ve nahiv* ilimlerinin bir dalıdır. *İlmu'l-Elgâz*: Somut bir varlığa ait bir takım özellikler, üstü kapalı bir şekilde söylenerek, o şeyin ne olduğu istenen bilmece türünü konu alan bir ilimdir. *Lugazda* esas olan delalettir. Bu yönüyle *ilmu'l-beyân*'ın bir dalıdır. Meselâ,

Ol nedür hercâi bir simîn-beden Mahv olur ellerle ülfet etmeden

(Cevab: Sabun) *İlmu'l-Mu'ammâ*: Muamma da elgâz (lugaz) ilmi gibi beyan ilminin bir alt dalı olup sözün delâletinin vâzih oluşunu konu alır. Ancak muammâda kasdolunan şey (medlûl) başka varlığa delâlet eden harfler veya sözler olmalıdır. Mesela,

Bende yok sabr u sükûn sende vefâdan zerre İki yoktan ne çıkar fikr edelim bir kerre

(Cevab:Nâbî) *İlmu't-Tashîf*: Belli maksadlarla, özellikle îmâ ile bir şeyi haber vermek için belîğ insanların, hareke ve noktalarını değiştirdikleri kelimeleri inceleyen ve bedî' ilminin bir dalı olan bilimdir. Kaynaklarda buna şu örnek verilir: Hz. Ali'nin “Harâbu'l-Basra bi'r-rîh: Basra'nın yıkılışı rüzgar iledir” cümlesindeki “rîh” kelimesinin “zenciler” mânâsına gelen “zenc” olduğunun daha sonra anlaşılması gibi. *İlmu'l-Maklûb*: *Bedî'* veya *muhâdara* ilimlerinin bir dalı kabul edilen *ilmu'l-maklûb*, hem baştan sona doğru, hem de sondan başa doğru okunuşları aynı olan cümle ve ibareleri konu alır. *İlmu'l-Cinâs*: Aslında bedî' ilminin bir konusu olan cinas, söylenişleri ve yazılışları bir, anlamları ayrı olan kelimelerin bir arada kullanılmasını konu alan bir ilimdir. Meşhur ediplerin bazı cinaslı sözleri sık sık iktibas edildiklerinden dolayı cinâs, muhâdara ilmi içinde bağımsız bir dal olarak ele alınır. *İlmu'l-Müsâmereti'l- Mülûk*: Muhâdara'nın bir alt bölümü olup, insanları idare etme hususunda, yöneticilere bir takım ip uçları veren hikâye, temsil, kıssa, menkabe ve öğütleri konu alan bir bilim dalıdır. *İlmu Hikâyeti's-Sâlihîn*: Tarih ve muhâdara'nın bir dalı olan bu ilim, din büyüklerinin hayat hikâyelerini

ve menkabelerini inceler. *İlmu Ahbâri'l-Enbiyâ* : Peygamberlerin hayat hikâyelerinden ve mücadelelerinden bahseden bir ilimdir. Bu ilim de tarihin alt dallarındandır. *İlmu'l-Megâzî ve's-Siyer* : Tarih ilminin bir dalı olup Hz. Muhammed'in hayat hikâyesini inceleyen bir ilimdir. *İlmu's-Siyeri's-Sahâbe* : Bu ilim sahâbenin hayatını inceler ve muhâdara'nın bir alt dalıdır. *İlmu't-Tarihi'l-Hulefâ*: Halifelerin, özellikle dört halifenin hayatını ve dönemini inceleyen bilim dalıdır. *İlmu Tabakâti'l-Kurrâ*: Kur'an'ı çeşitli rivâyetlere göre okuyan üstad hâfizların hayatını konu alan bilimdir. Tabakât ilimleri tarih ilminin birer dalı olarak kabul edilirler. *İlmu Tabakâti'l-Müfessirîn*: Tefsîr âlimlerinin hayatlarını ve ilmi metotlarını inceler. *İlmu Tabakâti'l-Muhaddisîn*: Hadîs âlimlerinin hayatlarını inceler. *İlmu Tabakâti's-Şafi'iyye*: Şafiî mezhebine mensup müctehidlerin hayatını konu alır. *İlmu Tabakâti'l-Hanefiyye*: Hanefî müctehidlerinin hayatını inceleyen ilimdir. *İlmu Tabakâti'l-Malikiyye*: Malikî müctehidlerinin hayat hikâyelerini inceler. *İlmu Tabakâti'l-Hanbeliyye*: Hanbelî mezhebinin müctehidlerini tanıtan ilimdir. *İlmu Tabakâti'n-Nuhât*: Dil bilginlerinin biyografilerini inceleyen bilimdir. *İlmu Tabakâti'l-Hükemâ*: Felsefecilerin hayatını konu alan bilim dalıdır. *İlmu Tabakâti'l-Etibbâ*: Tıp bilginlerinin hayatını araştıran ilimdir. (Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 219-229; Çelebi, 1971: c.1, 13, 149, 222, 395, c.2, 1045, 1086; Bilkan, 2000: 11, 53, 57)

III. Zihnî Vücûtları Bulunan Ma'kulât-ı Sâniyi Konu Alan İlimler

1.İlmu'l-Mantık: Doğru düşünmenin kurallarını belirlediği için birçok İslâm mantıkçısı bu dalda yazdıkları eserlerine “*İlmü'l-Mizân, Fenn-i Mizân, Lisânü'l-Mizân, Mizânü'l-Ukûl, Mi'yâru'l-Ukûl,*” gibi adlar vermişlerdir. Mantık bilinenden bilinmeyene nasıl ulaşılacağını öğretir. Konusu ma'kulât-ı sâni'dir. Çünkü insanlar akıl yürütmenin üç yolu olan dedüksiyon, endüksiyon ve analogiyi takip ederek bilinenden bilinmeyene ulaşırlar. 2.İlmu Adâbi'd-Ders: Öğrenci ile öğretmen arasında sağlıklı bir iletişimin kurulması için gerekli şeylerden bahseden, pedagojik formasyon diyebileceğimiz bilgileri inceleyen bilim dalıdır. 3.İlmu'n-Nazar: Bir iddiayı (hipotez) ispat etmenin yollarını ve tartışmanın usûllerini öğreten bir bilim dalıdır. Bu ilimde ileri sürülen iddianın doğruluğunu ispat etme esastır. 4.ilmu'l-Cedel: Nasıl olursa olsun başkaların iddia ve fikirlerini çürütmek, onların geçersiz ve yanlış olduğunu ispat etmek için mantık oyunlarını kullanmayı öğreten bir bilim dalıdır. Cedel (diyalektik)de karşı tarafın iddiasını çürütmek ve karşı tarafı ikna ederek delillerle susturmak temel hedeftir. 5.İlmu'l-Hilâf: İstinbat edilmiş şer'î hükümler hakkındaki şüpheleri bertaraf ederek muhaliflerin itirazlarına cevap vermek veya karşı görüşü çürütmek için o hükümlerin dayandırıldığı şer'î delillerin delil olma durumlarını inceleyen ilimdir. Bir fikhî hükmü

kabul edip etmeme hususunda tartışmacıların uymak zorunda oldukları birtakım kurallar bulunmaktadır. Cedel ilmiyle aynı metotları kullanan *hilâf* ilmi, sadece fıkıh sahasında kullanılmaktadır.(Çelebi, 1971:c.2,1862; Râzî,1295: 13;Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 245, 246; Fârâbî, 1990: 68, 80; Emiroğlu,1999: 33, 242; Haldun, 1996: 422; Özen,1998: 530)

IV. Aynî Vücutları Bulunan Şeyleri İnceleyen İlimler

Somut varlıkları olan şeyleri (a'yân) inceleyen bilimler temelde *amelî* ve *nazarî* diye ikiye ayrılırlar. Amelî ve nazarî ilimlerden her biri de *el-Ulûmu'l-Hikmiyye* ve *el-Ulûmu's-Şer'iyye* şeklinde iki grupta incelenir.

A-Ulûmu'l-Hikmeti'n-Nazariyye

a.el-Ulûmu'l-İlâhiyye : Hârici ve lafzî varlıkları maddeye muhtaç olmayan şeylerle ilgili ilimlerdir¹.

1.İlmü Ma'rifeti'n-Nefsi'l-İnsâniyye: İnsanın yaratılışı, ölümü, kadîm veya hadîs oluşu ve tekrar dirilişini araştıran ilimdir. 2.İlmü Ma'rifeti'n-Nefsi'l-Melekiyye: Meleklerin yaratılışı, mâhiyeti ve keyfiyetini konu alan bir ilimdir. 3.İlmü Ma'rifeti'l-Me'âd : İnsan rûhunun bedenden ayrıldıktan sonraki durumunu, tekrar bedenle ilişkisinin olup olmadığını, ceza veya mükafat görmesini konu edinen bir ilimdir. 4.İlmü Emârâti'n-Nübüvvet : Peygamberliğin delilleri olan söz ve fiile ait irhasat ve mucizelerden, bunların delil oluşunun keyfiyetinden ve sihir ile farklılıklarından bahseden ilimdir. Aslında *kelâm*ın bir dalıdır. 5.İlmü Makâlâti'l-Fırak: Dünyadaki bütün fırka, mezhep, ideoloji ve dinlerin düşünce ve hareket tarzlarını araştıran bir ilimdir. 6.İlmü Mevzû'âti'l-Ulûm: Genel konuların özel konularla ilişkisini, ana bilim dallarının bilim dallarıyla irtibatını, bu ilimlerin ilkelerini, öncüllerini, sınıflandırılmalarını ve konularını inceleyen ilimdir. (Taşköprülüzâde, 1975:c.1, 258-260; Çelebi, 1971:c.1, 161, c.2, 1905)

b.el-İlmü't-Tabi'î: Tabiattaki cisimleri ve bu varlıkların arazlarını (ilinti) inceleyen bilim dalıdır. (Fârâbî, 1990:111) Şu ana bilim dallarına ayrılır:

1.İlmü't-Tıb: Sağlık ve hastalık bakımından insan bedenini inceleyen bilimdir, pek çok alt branşları vardır:

İlmü't-Teşrîh: (Anatomi) Damar, sinir, kemik, kıkırdak, kas ve cilt gibi insan bedenini oluşturan bütün unsurları inceleyen bilim dalıdır. Bir çok alt dalı vardır:

¹ K. Çelebi, *el-İlmü'l-İlâhî* maddesinde bu ilmin, varlıkları varlık olmaları bakımından incelediğini, gayesinin ebedî mutluluğun kazanılması için gerçek itikatları ve uygun tasavvurları elde etmek olduğunu, rubûbiyet ilmini ihtiva ettiği için *el-İlmü'l-İlâhî*; bütün varlıkları şamil olduğu için *el-İlmü'l-Küllî*; maddeden mücerret varlıkları konu aldığından dolayı da *İlmü mâ-Ba'de't-Tabi'a* (metafizik) diye adlandırıldığını ifade eder. (Çelebi, 1971: c.1, 160)

İlmu'l-Kehhâle: Göz hastalıklarını ve tedavi yollarını araştırır. *İlmu'l-Et'ime*: Herkesin yapısına uygun lezzetli yemekleri hazırlamayı öğreten ilimdir. *İlmu's-Saydala*: Şifalı bitkilerin nerede ve ne zaman yetiştiklerini araştıran ve bu bitkilerin özelliklerini inceleyen ilimdir. *İlmu Tabhi'l-Eşribeti ve'l-Me'acin*: Macun ve şurup halindeki ilaçların nasıl hazırlanacağını, terkîbi oluşturan eczâların oranlarını ve bu ilaçların nasıl korunacağını öğreten ilim dalıdır. *İlmu'l-Kal'i'l-Asar mine's-Siyâb*: Elbiselerde yağ, sakız, boya vb. lekeleri; kağıtlarda yazı ve çizgileri gidermenin usûllerini öğreten bir ilimdir. *İlmu Terkîbi Envâi'l-Midâd*: Her çeşit renk ve yapıdaki mürekkeplerin hazırlanmasını konu alan bilim dalıdır. *İlmu'l-Cerâhat*: İnsan bedenindeki yaralardan, bu yaraların pansuman ve tedavisinden; gerektiğinde yaralara cerrahi müdahalenin yapılmasından bahseden bir ilimdir. *İlmu'l-Fasâd*: Damar ve çeşitlerini inceleyerek hastalığına göre hangi damardan, nasıl kan alınacağını öğreten ilim dalıdır. *İlmu'l-Hacamat*: Vücudun neresinde nasıl ve ne zaman kan alınacağını, kupa ile kan almanın usûllerini öğreten bilimdir. *İlmu'l-Mekâdir ve'l-Evzân*: Tıp ilminde kullanılan dirhem, okka, ritil gibi ölçü birimlerinden bahseden ilim dalıdır. *İlmu'l-Bâh*: Cinsel gücü artıran ilaç ve gıdalardan, ilişkinin şekil ve tarzlarından bahseden ilimdir. Erotik hikâye kitaplarını yazmak ve resimler yapmak da bu ilmin konusudur.(Çelebi, 1971: c.1, 11, 218, 401, 408, 581; c.2, 1085,1095, 1355, 1474; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 280, 281)

2.İlmu'l-Baytara: Özellikle atları hastalık ve sağlık yönüyle inceleyen bilimdir. Günümüzdeki baytarlık (veterinerlik) daha kapsamlı olup, bütün hayvan hastalıklarını konu alır. 3.İlmu'l-Beyzere: Şahin, doğan ve tazı gibi avcılıkta kullanılan hayvanların sağlıklarının korunmasından, hastalıklarının tedavisinden bahseden bir ilimdir. 4. İlmu'n-Nebat : (Botanik) Bitki türlerinden ve onların özelliklerinden, fayda ve zararlarından bahseden ilimdir. 5.İlmu'l-Hayvan: (Zooloji) Bütün hayvan türlerini, özellikleri, yarar ve zararları bakımından inceleyen bilim dalıdır. 6. İlmu'l-Felâhat: (Ziraat) Bitkilerin yetiştirilmesi, ıslah edilerek geliştirilmesi gibi konuları inceleyen bilim dalıdır. 7.İlmu'l-Me'âdin: (Mineraloji) Madenlerin filizlerini, mâhiyet ve yapılarını ve çıkarılarak işlenişini araştıran ilimdir. 8.İlmu'l-Cevâhir: Elmas, yakut, inci gibi kıymetli madenlerin özelliklerini ve yapılarını inceleyen ilimdir. 9.İlmu'l-Kevn ve'l-Fesâd: (Meteoroloji) Yağmur, kar, şimşek, gök gürültüsü gibi atmosferde meydana gelen olayların mâhiyetini inceleyen bilimdir. 10. İlmu Kavsi Kuzeh: Gökkuşağının meydana geliş nedenlerini ve mâhiyetini inceleyen bilim dalıdır. (Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 266, 267; Çelebi, 1971: c.1, 265, 695, c.2, 1362, 1526)

11.İlmu'l-Firâset: İnsanın fizikî ve uzvî özelliklerinden hareketle huy ve karakterinin bilinmesinden, tabiattaki birtakım belirtilerden hareketle yağmur, fırtına vb.

olaylardan bahseden bir ilimdir. Bir çok dalı olup tecrübe ve rûhî arınma ile elde edildiği söylenir.

İlmu'ş-Şammât ve'l-Hiyelan: İnsanın burnu ve vücudundaki benlerin durum ve özelliklerinden mizaç ve huylarının bilinmesini öğreten ilimdir. *İlmu'l-Esârîr*: İnsanın elinde, ayağında ve alnında bulunan çizgilerin, uzun ve kısalığından, birbirlerine uzaklık ve yakınlıklarından ömrünün uzunluğu, rızkının bolluğu ve manevî durumu hakkında hüküm yürütmeyi konu alan ilimdir. *İlmu'l-Ektâf*: Koyun ve keçilerin kürek kemikleri güneş ışığına tutulunca görülen şekil ve çizgilerden savaş, kıtlık, deprem vb. büyük hadîselerin olup olmayacağını çıkarma ilmidir. Kürek kemiği etleri pişirilmeden önce yere atılır, sonra alınıp incelenir. Görülen renk, şekil ve çizgilerden ve bu belirtilerin yönlerinden hareketle, nerede ne olacağı haber verilir. Bu ilim insanın ferdi halleriyle ilgilenmez. *İlmu İyâfeti'l-Eser* : İnsan ve hayvanların ayak izlerinden, onlar hakkında birtakım bilgiler elde etmeyi öğreten ilimdir. Bu ilim sayesinde iz kime ait ise o şeyin türü, cinsi, yaşı gibi özellikler tespit edilir. *İlmu Kıyâfeti'l-Beşer* : İnsan organlarının şekillerinden, iki kişi arasında akrabalık bağının olup olmadığını, huy ve ahlâk bakımından birbirlerine benzeyip benzemediklerini bildiren bilim dalıdır. Bu ilim çalışmayla elde edilmez. Araplar kişilerin soyunu tespit için bu ilme başvururlardı. *İlmu'l-İhtidâ bi'l-Berârî ve'l-Akfâr*: Çöllerde, toprak kokusundan, yer şekillerinden ve yıldızlardan hareketle, bulunulan yerin neresi olduğu tespit edilerek, takip edilecek yolların belirlenmesini sağlayacak bilgilerden bahseden ilimdir. *İlmu'r-Riyâfe*: Bir bölgedeki toprak, bitki ve hayvanların tür ve özellikleri, hayvanların hareketleri gibi belirtilerden orada suyun bulunup bulunmadığını öğreten ilimdir. *İlmu İstinbâti'l-Ma'âdin*: Yerin derinliklerindeki madenlerin tespitini ve çıkarılmasını konu alan bilimdir. Bu ilim yerin yüzeyindeki şekil ve renklerden oluşan bazı belirtilerden hareketle madenlerin varlığını âdetâ sezgi ile tesbît etmeyi konu alır. *İlmu Nüzûli'l-Gays*: Şimşek, bulut ve rüzgârların özelliklerinden hareketle yağmurun yağıp yağmayacağını araştıran ilimdir. *İlmu'l-İrâfe*: Şimdiki olaylardan gelecekte vuku bulacak olayları anlama ilmidir. Çünkü olaylar arasında gizli bir benzerlik ve sebep-sonuç ilişkisi bulunmaktadır. *İlmu'l-İhtilâc*: İnsan organlarının seçirme ve titremelerinin kişinin başına gelecek olaylara nasıl işaret ettiğinden bahseden ilimdir. (Çelebi, 1971: c.1, 31, 73, 80, 141, 203, 939; c.2, 1131, 1181, 1366, 1938; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 282, 283; Nev'î, 1995: 236, 237)

12. İlmu Ta'bîri'r-Rü'yâ: Rûha ait tahayyüller ile gaybî olaylar arasındaki ilişkiyi araştıran ilim dalıdır. Bu ilim rûha ait bu tahayyüllerden hareketle gaybi olayların, kişilerin psikolojik durumlarının veya dış dünyada meydana gelecek olayların nasıl tespit edileceğini öğretir. (Çelebi, 1971:c.1, 416; Nev'î, 1995: 197)

13.İlmü Ahkâmi'n-Nücûm: Yıldızların üçlü, dördlü ve altılı gruplar halinde karşı karşıya veya yan yana bulunmalarından oluşan şekil ve durumlardan, şu alemde havanın, madenlerin, bitkilerin ve hayvanların hallerinde meydana gelen ve gelecek olan olaylara dair bir takım işaretler bulma ilmidir. Vehbî,

Recm-i gayb itdigiçün ehl-i nücûm Oldı mânend-i şeyâtîn mercûm
diyerek bu ilim ve bununla uğraşanlar hakkındaki olumsuz kanaatini ifâde eder. Bu ilmin bir çok dalı vardır:

İlmü'l-İhtiyârât: Her bir vaktin uğurlu veya uğursuz olduğunu tespit eden; her hangi bir işe başlanması veya başlamaktan sakınılması gereken zamanlardan bahseden ilimdir. Bütün bunlar güneşin burçlardaki, ayın evrelerindeki durumlarından ve onların birbirleriyle oluşturdukları şekillerden çıkarılır. *İlmü'r-Reml*: On iki burçtan her birinin gereği olan harf ve şekillerden hareketle gâipten haber vermeyi konu alan bir ilimdir. Bir konu hakkında soru sorulduğunda burçların gerektirdiği, bir kısmı sa'd (uğurlu), bir kısmı da naḥs (uğursuz) kabul edilen ve sayıları 12 veya 16'yı bulan bu şekillerden biri meydana gelir. O şeklin tekabül ettiği burçların ve gezegenlerin özellikleri; toprak, su, ateş ve havadan oluşan anâsır-ı erba'a ile olan nispetleri hesap edilerek bunların tahlilleri yapılır ve hükümler çıkarılır. İlk zamanlar bu şekiller parmakla kum üzerine çizildiği için reml (kum) denilmiştir. Meselâ, bir kimse remmâle gelip bir iş hakkında soru sorunca, o da önünde duran erkek çocuğa bazı tılsımlı sözlerle emrederek, kum üzerinde çok sayıda çizgiler çizmesini söyler. Sonra da bu çizgilerin ikişer ikişer silinmesini emreder. En sona kalan çizgi çift ise kurtuluş ve başarı; tek ise kayıp ve umutsuzluk hükmü çıkarılır. Remlin sonunun iyi gelmesine “beyaz düştü” denir. *İlmü'l-Fâl*: Kur'ân ya da din ulularının eserleri -Hafız Divanı, Mesnevi gibi- açılarak çıkan âyetten veya beyit ve mısradan veya duyulan bir sözden hareketle geleceğe ait olaylardan haber verme ilmidir. Fâlde hayra yormak, uğurlu görmek esastır. *İlmü'l-Kur'a*: Her hangi bir şeyin üzerine harfler yazılarak niyet edilen şeklin çıkmasıyla gelecekte olması beklenen durumun meydana geleceğine kanaat getirme yoluyla istikbalden haber vermenin usûlünü öğreten ilimdir. Kur'a remile çok benzemekle beraber onun kadar güvenilir kabul edilmemiştir. *İlmü't-Tayre*: Kuşun ötüşünden, sağa ya da sola doğru uçuşundan veya yolda karşılaşılan bir takım canlı ve cansız varlıklardan hareketle bir uğursuzluğun gelmekte olduğunu çıkarmaktır. Meselâ, bir işe başlamadan önce, o işin uğurlu olup olmayacağını anlamak için kuş uçurular, kuş sağa uçarsa o iş yapılır, sola uçarsa yapılmaz. Yola çıkarken kör, çolak veya topal olan biriyle karşılaşıncı bu yolculuğun uğur getirmeyeceği kanaatine varılır. Hayra yormak olan falın tam tersi olan tayrada teşâüm (uğursuz kabul etme) esastır. Buna *ilmü't-tayra ve'z-zecr* de denilir.(Çelebi, 1971: c.1, 22, 34, 912, c.2, 1216,

1326; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 292, 297; Nev'î,1995: 225, 238; Vehbî, 1996:44, Levend,1984: 220; Canan, c.8, 148; Pala,1989: 409)

14.İlmü's-Sihr: Bir çok insanın mâhiyet ve sebebini anlayamadığı olağanüstü haller göstermektir. Türkçede büyü olarak bilinen sihrin pek çok çeşidi bulunmaktadır:

İlmü'l-Kehânet: İnsanın cin ve şeytan gibi maddi bedenleri olmayan rûhanîlerle bağlantı kurarak dünyaya ve istikbale ait bazı gaybî haberleri öğrenmesidir. Kehânet günümüzde medyumluk diye bilinmektedir. *İlmü'n-Nirenciyât*: Aslı “nev-reng” olduğu söylenen “neyreng” kelimesinin Arapçalaşmış şekli olan “nirenc”, hile, büyü ve efsûn mânâlarına gelmektedir. Sevgi ve nefret gibi hallerin meydana gelmesi için eski kavimlerden kalan veya rûhânîlerden alınan mânâları anlaşılmayan bir takım rakam ve harfler vasıtasıyla kâinatla insanın bütünleşmesi halinden bahseden ilimdir. Nirenciyât kimine göre sihir olmayıp bir tür göz bağıcılık, hokkabazlık ve el çabukluğudur. *İlmü'l-Havâs*: Allah'ın isimlerinin, Kur'ân, Zebur, İncil gibi semavî kitapların ve bazı özel duaların okunmasından elde edilecek -şifa, işlerin iyi gitmesi gibi sonuçlardan bahseden ilimdir. *İlmü'r-Rukye* :İplik, saç düğümü, su vb. şeylerin, birtakım mânâsı anlaşılan dualar okunarak veya anlamsız kelimeler söylenerek, bazı işlemlere tâbî tutulmasını öğreten ilimdir. Bu sözlerin bir kısmı anlamsız şifreler olup şeytan ve cinlerin öğretmesiyle bilinir. Diğerleri ise Kur'ân ve peygamberin hadîslerinden alınmıştır. Birincisiyle rukye yapmanın haram; ikincisi ile yapmanın ise helal olduğu söylenir ve buna ta'vîz denir. Rukye, insanda hastalık, sağlık, nefret ve sevgi gibi haller meydana getirmek için yapılır. *İlmü'l-Azâ'im*: Azim, kararlılık ve hâkim olma mânâsına gelen azâ'im, rûhun ve rûhanî varlıkların kontrol altına alınarak, bir takım işlerde kullanılmasını öğreten ilmin adıdır. Hüddâm denen bu rûhanîler iyiye de, kötüye de kullanılabilirler. Ayrıca (yogalarda olduğu gibi) riyâzetle bir şeye konsantre olup, trans haline geçmek suretiyle, rûh gücüyle eşyayı etkileme şeklinde baş gösteren haller de bu ilmin konusudur. *İlmü'l-İstihzâr*: Rûhanî varlıkları çağırıp insan şeklinde görünmesini ve konuşmasını sağlamaktır. Rûh veya cin çağırma davet edilenin şahsı görülmez. İstihzârda ise misali bir beden ile temessül eder. Bu yönüyle istihzâr azâ'imden farklıdır. *İlmü'l-Fulkatirât*: Ucunda halka ve dairelerden oluşan şekil ve harflerin bulunduğu uzun çizgilerle yapılan bir tür büyüdür. O şekil ve çizgilere özgü bir takım etkilerin bulunduğu inandırılır. Taşköprülüzâde bu ilme ait bazı formları gördüğünü, ancak hiçbir şey anlamadığını, etkisinin olup olmadığını da tecrübe edemediğini belirtir. *İlmü Da'veti'l-Kevâkib* : Her yıldızın, özellikle güneş sistemindeki gezegenlerden her birinin bir rûhâniyeti olduğu kabul edilir. *Da'veti'l-kevâkib* adından da anlaşılacağı üzere bu rûhâniyyâtı çağırma ile ilgilenen bir ilimdir. Bu sihir türü özellikle Keldânîler tarafından geliştirilerek

kullanılmıştır. *İlmu'l-Hafâ* : Kişinin kendisini başkaların gözünden gizlemesini öğreten ilimdir. Gizlenen kişi diğerlerini gördüğü halde, onlar bunu görmezler. Kendine has dua ve aza'imi bulunan bu büyüün, rûhları etkilemesiyle gerçekleştiğine inanılır. *İlmu'l-Hiyeli's-Sâsâniyye* : Her yörenin kendine has kıyafetini giymek veya fakih, vaiz, tüccar ve eşraf kesimlerinden birinin kılığına bürünmek gibi çeşitli düzenbazlıklarla halktan para ve mal toplamanın yollarını tanıtan ilimdir. Bir tür sihir olan bu sanatı kullananların, istedikleri kişinin veya şeyin suretine bürünebileceklerine inanılır. *İlmu Keşfi'd-Dekk*: Ticarete kalpazanlık yaparak gümüş, inci, yakut vb. kıymetli şeylerin sahtelerini halka satmak için başvurulan hileleri tanıtan bir ilimdir. *İlmu'ş-Şa'beze*: Tahyîlât da denen bu ilim, seyircilerin gözü boyanarak çeşitli hokkabazlıklarla bir takım anlaşılmaz şekil ve suretler göstermektir. Daha çok el çabukluğuna dayanan ve Şa'bede adıyla da anılan bu sanat sihir değildir. Herkesçe mâhiyeti anlaşılmadığından sihir zannedilir. *İlmu Ta'alluki'l-Kalb* : Bazı zeki insanların aptal insanları kandırmak için bildiklerini iddia ettikleri bilgilerdir. Böylece onların ism-i a'zam duâsını bildiklerine ve cinleri emri altına alarak çalıştırdıklarına inanan bu saf insanlar, bu korkudan bazen hastalanır ya da onların arzularını yerine getirirler. Kâtip Çelebi, bunun sihir ilminin bir dalı olarak ele alınmasının doğru olmadığını belirtir. *İlmu'l-İsti'âne bi-Havâssi'l-Edviye*: Birtakım kimyevi terkiplerle, mîknatısın demir tozlarını çekmesine benzeyen bazı olağanüstü gibi görünen olayları göstermeyi öğreten ilimdir. Bu olayın sebep ve mâhiyeti anlaşılmadığından sihir ilminin bir dalı kabul edilmiştir. Kâtip Çelebi bir şeyin mâhiyetini kavrayamayışımız onun sihir olması için yeterli sebep değildir diyerek, bunu sihir ilminin bir dalı olarak zikreden Taşköprülüzâde'yi eleştirmiştir.(Çelebi,1971: c.1, 79, 423, 694, c.2, 1137, 1489, 1524; Taşköprülüzâde,1975:c.1, 295-301; Şükun,1989: c.3, 1935; Levend, 1984:226; Nev'î,1995: 207)

15. İlmu't-Tılsım: Dünyada bazı olayların meydana gelmesi için tılsım rûhâniyetini celbeden ve güçlendiren buhurlarla, istenen şeyin etkileneceği, uygun bir zamanda aktif semavî güçlerle pasif arzî güçlerin nasıl imtizaç ettirileceğini öğreten ilimdir. (Çelebi,1971: c.2, 1114; Taşköprülüzâde,1975: c.1, 273) Tılsımla uğraşanlara göre, her yıldızın bir rûhâniyâtı, her sayının bir sırrı, her mevcudun bir özelliği (havâs) ve her gök cisminin, konumuna göre dünya üzerinde bir te'siri vardır. Himmet, azim ve irade ile güç kazanmış bir rûh, yıldızların konumlarına uygun sayıları kullanarak, yıldızların ruhâniyâtını celbeden buhur ve tütsülerin de yardımıyla, etki altına almak istediği cisim ile birleşir ve onda tasarruf etme imkanına kavuşur. Sihir, kişinin doğuştan sahip olduğu özel bir güç sayesinde, ruhun ruh ile birleşimi olduğu gibi, tılsım da tamamen tabiat

kanunlarına başvurularak elde edilen bir güç sayesinde, ruhun cisim ile birleşmesidir. (Haldun, 1986: c.3, 23-25)

16. İlmü's-Simyâ: Bazen sihrin gerçek olmayanına simya denir. Havada, elle dokunulamayan bir takım hayâlî görüntülerin oluşturulması şeklinde gerçekleştirilir. Bazen de gözle görülen ve elle tutulabilecek somut suretlerin oluşturulmasına denir. O zaman hava zerrelerinden çabucak değişebilecek bazı suretler oluşur; hava zerreleri bu suretleri uzun zaman koruma yeteneğine sahip olmadığından çabucak silinirler. Bunun nasıl oluşturulduğunu uzmanlarından başkası bilemez. Ancak olmayan bir şeyi algılamak gibi, insanın duyularında bazı hayâller oluşturan bir takım yağlarla, sıvılarla ve özel kelimelerle yapıldığı bilinmektedir. (Çelebi,1971: c.2, 1020; Taşköprülüzâde,1975: c.1, 273) İbn Haldun, simyânın amelî zanaat ve bilgilere başvurulmaksızın, nefis ve rûhun kuvvet ve tesiriyle, bir maddenin suret ve şeklini değiştirerek, diğer bir şekle sokmaktan ibaret olduğunu, bu gücün riyâzet sonucunda isimlerle harflerin tabiatları ve kelimelerin birbiriyle olan nispet ve tenasüpleri öğrenilerek elde edildiğini ifade eder.(Haldun, 1986: c.3, 26)

17. İlmü'l-Kimyâ: Madeni cevherlerin mâhiyetlerini değiştirerek yeni bir mâhiyet elde etmenin yollarını araştıran ilimdir. (Çelebi,1971:c.2, 1526) Özellikle dışkı, kıl, kan ve yumurta bazı işlemlerden geçirildikten sonra elde edilen iksir adı verilen bu sıvı veya toprak, ateşte kızdırılmış gümüş üzerine döküldüğünde altın; bakır veya kalay üzerine döküldüğünde ise gümüş olacağına inanılır. Bunun imkansız olduğunu ispat eden İbn Haldun, aslında bunun bazen kalpazanlık, bazen de sihir yoluyla gerçekleştirildiğini söyler. (Haldun,1996: 482-483; Levend, 1984:189) Ancak altın elde etmek için elementleri inceleyen bu ilim, günümüz kimya ilminin gelişmesine büyük katkısı olmuştur.

c. el-Ulûmu'r-Riyâziyye :İnceleme esnasında maddeden soyutlanmaları mümkün olan maddi şeylerden bahseden bir ilimdir. Eski filozoflar, çocukların ilk eğitimine başladıklarında bu ilimlerle onlara zihin jimnastiği yaptırdıkları için bunlara *el-ulumu'r-riyâziyye* veya *el-ulumu't-ta'lîmiyye* adını vermişler. *el-ulumu'r-riyâziyye* dört ana bilim dalından oluşmaktadır.

1. el-İlmü'l-Hendese: (Geometri) Sayılara kemiyet (nicelik) bakımından arız olan hallerden bahseden ilim olup, pek çok dalı vardır:

İlmü Ukûdi'l-Ebniye: İnşaat mühendisliğinde statik hesaplamalar yapılarak ev, köprü, saray ve kale gibi binaların sağlam ve güzel olmalarını amaçlayan bilimdir. *İlmü'l-Menâzir:* Uzak mesafeleri gözetlemeyi, aradaki uzaklığı ölçmeyi ve bu çalışmalarda kullanılan cihazların yapısını ve kullanım metotlarını konu alan ilim dalıdır. *İlmü*

Merâyâ'l-Muhrîka: Mercekleri, aynaları ve ışığın kırılması ve yansımalarıyla ilgili kanunları inceleyen bilimdir. *İlmu Merâkizi'l-Eskâl*: Cisimlerin ağırlık merkezlerini bulmayı konu alan ilimdir. Bu ilim sayesinde taşınan bir şeyin dengeli durması sağlanır. *İlmu Cerri'l-Eskâl*: Az kuvvetle büyük ağırlıkları kaldırma ve taşıma yollarını araştıran ilimdir. Kaldıraçlar bu ilmin konusudur. *İlmu'l-Mesâha*: Her türlü yüzey ölçümlerinde kullanılan usûlleri araştırır. *İlmu İstinbâti'l-Miyâh*: Yer altı sularını çeşitli tekniklerle yer yüzüne çıkarmayı amaçlayan ilimdir. *İlmu'l-Alâti'l-Harbiyye*: Mancınık gibi savaşta kullanılan araç ve gereçlerden bahseden ilimdir. *İlmu'r-Remy*: Ok ve mermi gibi şeylerin atılmasından ve hesaplamalarından bahseden ilimdir. *İlmu't-Ta'dîl*: Gece ve gündüzün uzama ve kısalmasındaki hesapları yapan ilim dalıdır. *İlmu'l-Binkâmât*: Belli bir program dahilinde yapılması gereken görevlerin vakitlerini belirlemek maksadıyla kullanılan kum saati, su saati ve çarklı saatler gibi zaman ölçme aletlerinin yapımından ve kullanılmasından bahseden ilimdir. Bu isim, Farsçada, çiftçilerin su nöbetlerini belirlemede kullandıkları “pingân” veya “pingâm” dedikleri altı delik tunç veya bakır tasta alınmıştır. *İlmu'l-Milâhe*: Gemilerin yapımından, denizlerde hareket ettirilmesinden ve deniz yoluyla ulaşımın sağlıklı yapılması için bilinmesi gereken denizlere ait coğrafik ve meteorolojik özelliklerden bahseden ilimdir. *İlmu's-Sibâhe*: Yüzücülüğün şekil ve kurallarını öğreten ilimdir. *İlmu'l-Evzân ve'l-Mev'âzîn*: Bina yapımında kullanılan malzemenin cinsini, ağırlığını ve dayanıklılığını ölçerek binanın ağırlığını tespit eden ve bu işlemlerde kullanılan alet ve cihazların yapımını ve kullanılmasını öğreten ilimdir. *İlmu'l-Âlâti'l-Mebniyyeti alâ-Zarûreti Ademi'l-Halâ*: Belli bir miktarın üstünde su doldurulunca tamamen boşalan kadeh-i adl, az veya tamamen doldurulunca dökülmeyip, yarım doldurulunca boşalan kadeh-i cevr gibi içinde hava boşluğunun bulunup bulunmaması hesapları üzerine kurulu, su ile çalışan mekanik âletlerden bahseden ilimdir. İnsanların eğlenerek hoş vakit geçirmelerini sağladığından *ilmu'l-âlâti'r-revhaniyye* diye de adlandırılırlar. (Çelebi,1971: c.1, 145, 148, 255, 419, 581; c.2, 1652, 1812; Taşköprülüzâde, c.1, 305-307; Fârâbî, 1990:97; Şükun,1989: c.1, 501)

2. İlmu'l-Hey'et :Astronomi denen gökle ilgili araştırmalar yapan ilim olup bir çok alt dalları bulunmaktadır:

İlmu'z-Zicât:Yıldızların, özellikle gezegenlerin hareket yönlerini ve hızlarını, burçlara girişlerini ve meydana getirdikleri üçlü, dörtlü, altılı kümeleri ve şekillerini araştıran ilim dalıdır. Bunların bilinmesiyle vakitler, mevsimler, yıllar ve yönler tespit edilir; onlar sebebiyle anâsır aleminde olacak vak'alar tahmin edilir. Farsça “zîg” kelimesinden alınan zîcâttan asıl gaye, takvimle ilgili bilgilerdir. Kimine göre, aslı “zîh” olup duvar ustalarının kullandığı ip ve cetveldir. Yunanca “kanun” anlamına gelir.

Astronomi âlimlerinin kullandığı tabloya “zîc” denildiği gibi, yıldızların hareketlerinden bahseden kitaplara da denir. *İlmu't-Takvîm*: Zîclerden çıkarılan bilgilerin sıralamaya tabi tutularak, özel cetveller halinde, on iki kâğıda yazılmasını; on iki ayın ve dört mevsimin ve bu mevsimlere göre olması beklenen günlük olayların belirtilerek, o yılın takviminin hazırlanmasını konu alan ilimdir. *İlmu Hisâbi'n-Nücûm*: Aslında aritmetiğin bir kolu olan *ilmu hisâbi'n-nücûm*, sadece astronomide kullanılan bir takım özel kuralları içerdiğinden, zîçlerdeki hesaplamaların yapımında ve takvimlerin düzenlenmesinde kullanıldığından hey'et ilminin bir dalı kabul edilmiştir. *İlmu Keyfiyyeti'l-İrsâd*: Gök cisimlerinin hareketlerini gözetlemede kullanılan cihaz ve aletlerin yapımı ve işleyiş tarzlarını inceleyen ilimdir. *İlmu'l-Âlâti'r-Rasadiyye*: Gökyüzü gözetlemelerinde kullanılan cihaz ve aletlerin yapımı ve işleyiş tarzlarını inceleyen ilimdir. *İlmu'l-Mevâkît*: Özellikle her bölgenin namaz vakitlerini doğru bir şekilde tayin etmek için, günlerin uzaması ve kısılması, ayın ve güneşin doğma ve batma zamanları, ayın evreleri ve özellikleri, her memlekete göre gölgelerin eğilim açıları ve yönleri gibi konuları araştıran ilim dalıdır. *İlmu Âlâti'z-Zılliye*: Gölgenin hareketine dayanan güneş saatinin hazırlanmasını, hesaplanmasını ve kullanılan araç ve gereçleri konu alan ilimdir. *İlmu'l-Üker*: Küreleri sırf küre oldukları için inceleyen ve çevresinin ve hacminin ölçümlerini ve onlara ait geometrik özellikleri araştıran ilimdir. Bu bilgiler astronomi ilminde kullanıldığından buraya alınmıştır. *İlmu'l-Ukeri'l-Müteharrike*: Küreler hareket halinde iken, kendilerine ârız olan hâllerini araştıran ilim dalıdır. Katip Çelebi bu son iki ilmin ayrı birer ilim olarak ele alınmasının anlamsız olduğunu belirtir. *İlmu Tastîhi'l-Küre*: Küreyi yüzey, küre üzerindeki daire ve çizgileri düz çizgiler haline getirmenin yollarını öğreten ilimdir. *İlmu Suveri'l-Kevâkib*: Eski astronomi bilginleri sabit olan felekte, dünya yörüngesi üzerinde burç diye bilinen on iki ve ayın evreleriyle ilgili olarak da yirmi sekiz şekil tespit etmişlerdir. Bu şekiller esas olmak üzere ayrıca bin iki yüz yirmi sabit yıldız tespit edip her birinin enlem ve boylama göre yerlerini belirleyerek takriben eşit altı kısma ayırmışlardır. Bunlar Suveri'l-Kevâkib ilminin konusudur. *İlmu Mekâdiri'l-Ulviyyât*: Güneş, ay, dünya ve diğer yıldızların uzaklıklarını, büyüklüklerini ve yörüngelerini araştıran ve bunları hesaplayan ilimdir. *İlmu Menâzili'l-Kamer*: Ayın yirmi sekiz evresinin şekillerini, isimlerini ve her dönemdeki durumunu araştıran bilimdir. *İlmu Coğrafya*: Yeryüzünün fizikî şekil ve yapılarını, iklimlerini, beşerî yapısını ve özelliklerini konu alan bir ilimdir. *İlmu Mesâliki'l-Büldân*: Şehir ve ülkeler arasındaki kara ve deniz yoluyla yapılan ulaşım yollarını ve özelliklerini tanıtan ilimdir. *İlmu'l-Bürud ve Mesâfâtihâ*: Günümüzde on iki mile denk gelen postacılıkta bir konaklık mesafe kabul edilen “berid” uzunluk ölçü birimine göre, şehir ve ülkeleri birbirine bağlayan

yolların ölçümünü konu alan ilimdir. *İlmu Havâssi'l-Ekâlîm*: Her bölgenin bitki örtüsünü ve orada yaşayan hayvanların tür ve özelliklerini inceleyen bilimdir. *İlmu'l-Edvâr ve'l-Ekvâr*: Eski astronomi bilginlerine göre bir devr (çoğulu edvâr) üç yüz altmış güneş yılıdır; bir kevr (çoğulu ekvâr) ise yüz yirmi kamerî yıldır. Bu devr ve kevrlerin her birinde meydana gelen olayları araştıran ilme denir. *İlmu'l-Kırânât*: Gezegenlerden ikisinin veya daha fazlasının bir burçta bir araya gelmelerinden ve bu birliktelikten dolayı meydana gelmesi beklenen olaylardan bahseden ilimdir. İbn Haldun *İlmu'l-Kırânât*'ın bahis konusu ettiği şeylerin bilimsel gerçekler olmadığını iddia eder. *İlmu'l-Melâhim*: Büyük kanlı savaş anlamına gelen “melhame”nin çoğulu olan melâhim, yıldızların hareketlerini inceleyerek, gelecekte baş gösterecek kanlı olayların zamanını ve keyfiyetini bildiren ilimdir. Özellikle devletlerin yıkılması, ülkelerin el değiştirmesi, hanedanların zuhur ve inkırazı gibi hadiseleri daha önceden haber vermeyi amaç edinen bu ilmin gerçekle ilgisi yoktur. Ancak ayların ve mevsimlerin astrolojik özelliklerinden ve bu dönemlerde vukû bulan kar, dolu ve yağmur gibi meteorolojik; güneş ve ay tutulması gibi astronomik olaylardan ve bunların neden olacağı kuraklık, kıtlık, savaş ve ölüm gibi semâvî ve arzî afetlerden bahseden manzûm ve mensûr bir takım kitapların da melhame adıyla kaleme alındığı bilinmektedir. *İlmu'l-Mevâsîm*: Her milletin dînî ve millî bayramlarını ve bunların yılın hangi gününe tekabül ettiğini, ora halkının âdetleri gereğince ne tür faaliyetlerde bulunacaklarını anlatan ilim dalıdır. *İlmu Mevâkiti's-Salat* : Günde beş defa tekrarlanan dînî bir vecibe olan namazın vakitlerini belirlemede başvurulan yöntemlerden bahseden ilimdir. *İlmu Vaz'i'l-Usturlâb*: Usturlab yunanca bir kelime olup, güneş ölçüm aleti “mizânu's-şems” veya yıldızların aynası “mir'âtu'n-nücûm” mânâlarını ifâde etmektedir. Eski astronomi bilginlerinin gece ve gündüzleri, gök cisimlerinin doğuş ve batış yerlerini belirlemek için, bir küre üzerine daireler çizerek meydana getirdikleri bu aletin yapımından bahseden ilimdir. *İlmu Ameli'l-Usturlâb*: Gök cisimlerinin yüksekliğini ve birbirlerine uzaklıklarını, yer yüzündeki şeylerin enlerini ve boylarını ölçmek, namaz vakitlerini ve yönleri belirlemek için usturlabın nasıl kullanılacağını ve hesapların nasıl yapılacağını anlatan ilimdir. *İlmu Ameli Rub'i'd-Da'ire*: Rub'u'd-dâ'ire veya rubu' tahtası, eskiden gök cisimlerinin açı ile ilgili yüksekliğini ölçmede kullanılan bir alettir. Bugün onun yerini denizcilerin kullandığı sekstant almıştır. Bir tahta üzerine dairenin dörtte biri çizilir ve açı dereceleri ve daha başka işaretler belirtilerek yapılmış. Bu ilim bu âletin nasıl kullanılacağından bahseder. *İlmu Vaz'i'r-Rub'i'l-Müceyyeb ve'l- Mukantarât*: Türkler tarafından icat edilen ve eski bir astronomi aleti olan rubu' tahtasının bir çeşit logaritmik abak veya trigonometrik hesap cetveli mâhiyetindeki yüzüne rub'u'l-müceyyeb denir. Bu rubu' tahtasının üstüne

ufka paralel farazi da'ireler halinde gök yüzü haritası çizilmiş olan yüzüne de rub'u'l-mukantarât denir. İşte bu rubu' tahtasının nasıl yapılacağını öğreten ilimdir. *İlmu Âlâti's-Sâ'at*: Eskiden saat yapımında kullanılan çekiç, sandık vb. aletlerden bahseden ilimdir. Aslında "binkâmât" ilminin bir konusudur. (Çelebi, 1971: c.1, 50, 106, 142, 145, 147, 403, 509, 905; c.2, 964; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 309-316; Haldun, 1996:315, 473; Macdonald, 1993:c.7, 659; Sami, 1317:658, 1392; Pakalın, 1993:c.3, 53; Devellioğlu,1993: 896)

3. İlmu'l-Aded : Hesap ve aritmetikî de denen aded ilmi, matematiğin (riyaziyyat) sayılar arasındaki tabii ilişkilerini inceleyen bir kolu olup, bir çok dalları vardır:

İlmu Hisâbi't-Taht ve'l-Mîl: Bu hesap sisteminde kullanılan rakamlar (hurûf) Hint kaynaklı olduğundan, *el-hisâbu'l-Hindî* ve kenarlı küçük bir ahşap tepsi içindeki toz, toprak veya kum üzerine yazıldığı için *hisâbu'l-gubâr*, *hisâbu't-taht ve't-turâb* yahut *hisâbi't-taht ve'l-mîl* (Reml) adlarıyla da anılan ve İslâm dünyasında belli bir dönem kullanılan en önemli hesap sistemidir. Dokuz rakam ve sıfırla beraber ondalık konumlu sayı sistemi ve bu sisteme dayanan logaritma mantığı, ondalık kesirler, kök hesabı, sayılar teorisine ait konular gibi bugün bütün dünyada kullanılan aritmetik anlayışı İslâm medeniyetinde bu hesap sistemi içerisinde kurulmuştur. *İlmu'l-Cebr ve'l-Mukâbele*: Arapça'da cebr, "kırık kemiği yerine koyma, düzeltme, zorlama"; mukâbele ise "karşılaşma, karşılaştırma, örneğini getirme" gibi anlamları taşımaktadır. Terim anlamları ise cebir, eşitliğin her hangi bir tarafında bulunan negatif bir terimin diğer tarafa aynısı eklenmek suretiyle izâle edilmesidir. Mukâbele ise eşitliğin her iki tarafında bulunan benzer terimlerin çıkarma yoluyla izalesidir. Bu ilim denklemlerde bilinmeyen sayıların elde edilmesini sağlar. *İlmu Hisâbi'l-Hataeyn*: *Hisâb bi'l-keffeyn* veya *el-amel bi'l-keffât* diye de adlandırılan "çift yanlış hesabı", verilen problemin şartlarına uygun biçimde çözümü gerçekleştirebilecek bir tahminde bulunmak, daha sonra gerekli aritmetik işlemlerle doğru çözümü tespit etmek esasına dayanan bir ilimdir. Çözümü en az üç aşamada gerçekleşen "çift yanlış hesabı" ile birinci derecede bir bilinmeyenli her türlü aritmetik problem, tam değer olarak; yüksek dereceli denklemler ise yaklaşık olarak çözümlenebilirler. İslâm medeniyetine Hint dünyasından gelmiş olan bu metot, fonksiyon bakımından cebr ve mukâbele ile aynıdır. Tarih boyunca ondan daha az kullanılmış olmakla birlikte, işlemi ondan daha kolaydır. (Süveysi, 1998: c.17, 260, 261; Çelebi, 1971: c.1, 578, 663, 706; Fazlıoğlu,1993: c.7, 195, c.17, 269,270) *İlmu Hisâbi'd-Devr ve'l-Vesâyâ*: Vasiyet edilen bir malın miras ve hibe yoluyla birkaç el değiştirdikten sonra her birine düşen payın miktarını hesaplamaya yarayan ilimdir. Problemin çözümünde kullanılan teknik bakımından *cebr ve mukâbele ilminin*, konusu bakımından *fıkıh ilminin*

bir koludur. *İlmu Hisâbi'd-Derâhim ve'd-Denânîr*: Sayıca cebir denkleminde daha fazla bilinmeyen olan denklemleri çözmeye kullanılan metottur. Bu fazlalıktan dolayı bilinmeyenlere altın, bakır, gümüş vb. isimler verilmiştir. *İlmu Hisâbi'l-Ferâ'iz*: Varislerin mirastaki payı mânâsını ifade eden “farîza”nın çoğulu olan “ferâ'iz”, ölünün arkasında bıraktığı mal ve mülkten mirasçılara kalan payların eşit ve âdil olması için başvuru hesaplamaları konu alan ilme ad olmuştur. Gayesi bakımından *fıkıh*, mâhiyeti yönünden *hesap ilminin* dalıdır. *İlmu Hisâbi'l-Hevâ*: Kalem, kâğıt ve başka her hangi bir araç kullanılmadan büyük para ve mal hesaplarının zihinde nasıl yapılacağını öğreten bilim dalıdır. *İlmu Hisâbi'l-Ukûd bi'l-Esâbi*: Parmak ve boğumlarından her birini birler, onlar, yüzler, binler basamaklarından birine karşılık tutarak, çok rakamlı hesapların yapılma yol ve usûllerini öğreten bilim dalıdır. Bu usûller sayesinde tek el ile altı rakamlı hesapları yapmak mümkün olur. *İlmu A'dâdi'l-vefk*: Küçük karelerden oluşan, her karesine yazılan sayıların yatay veya dikey toplamları aynı olan kare, üçgen, altıgen ve daha başka şekillerdeki cetvellerden bahseden ilim dalıdır. Bu hanelere bazen harfler de yazılır, onların da ebcedî değerlerinin toplamı göz önüne alınır. Bu ilmin sonsuz denize benzediğini, pek çok özelliklerinin olduğunu söyleyen Taşköprülüzâde hesapla ilgili olduğu için *aded ilminin* bir kolu, harf ve rakamların metafizikî değer ve etkileri bakımından da *havâss ilminin* bir dalı olduğunu vurgular. İbn Haldun ise bunu *tılsım* ve *sihir ilimleri* içinde mütalaa eder. Vefk hazırlanırken uygun zaman ve burçlar da göz önünde bulundurulur. *İlmu Havâssi'l-A'dâdi'l-Mütehabbeti ve'l-Mütebâgize*: Eski bilginler, miknatistaki çekim gücü gibi, her şeyin, akılla anlaşılmayan kendine göre birtakım özellikleri bulunduğuna, harfler, isimler ve sayıların da buna benzer özellikler gösterdiğine inanırlardı. Bu sayı ve harflerden bir kısmı sevgi, bir kısmı da nefret ve düşmanlık özelliklerine sahiptir. Kelime anlamıyla birbirini sevenler demek ise de, burada yarısı, dörtte bir, beşte bir ve altıda bir gibi bütün parçaları toplandığında her iki sayının parçaları birbirine eşit olması mânâsında kullanılmaktadır. Meselâ, rk , 220'yi, rfd 284'ü ifade eder. İnanışa göre bu sayı ve harflerden biri, sıvıya katılarak birine içirilir, ya da yiyeceğine katılarak yedirilirse o kimsede sevgi veya nefret hali meydana gelir. *İlmu't-Te'âbi'l-Adediye fi'l-Hurûb*: Savaşta askerin ikili veya tekli sıralar halinde nasıl dizileceğini, duruma göre kaç sıra ve her sırada kaç kişi bulunacağını, sıraların dairevî, üçgen veya dörtgen mi olacağını belirlemeye yarayan ilimdir. Bu düzenlemenin bazı metafizikî özellikleri olduğuna, bu düzene uyulduğu takdirde kesinlikle başarılı olunacağına inanılır. (Haldun, 1986: c.3, 9, 10, 20; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 318-321; Çelebi, 1971: c.1, 415, 663, 664, 706, 726; Bardakoğlu, 1995: c.12, 362)

4. İlmu'l-Mûsikî: İnce ve kalın seslerin belli aralıklarla bir araya getirilmesinden

doğan ve insan rûhunu olumlu veya olumsuz etkileyen terennümleri ve bununla ilgili âletleri konu alan bir ilimdir. Yunanca'da âhenkli ve ölçülü nağme anlamına gelen “musika”nın, yıldızların hareketlerinden ilham alınarak, Fisagor tarafından meydana getirildiğine inanılır. Bu ilmin de birkaç dalı vardır. (Çelebi, 1971: c.2, 1902)

İlmu'l-Âlâti'l-Acîbeti'l-Mûsikâriyye: Ud, ney, kanun ve org gibi müzik aletlerinin özelliklerinden, nasıl yapılacağından ve nasıl kullanılacağından bahseden ilimdir. *İlmu'r-Raks*: Mûsikînin âhengine uyularak icrâ edilen danslardan, bu dansların nasıl icra edileceğinden bahseden ilimdir. *İlmu'l-Gunc*: Gunc, nâz, işve ve cilve mânâlarına gelir. Kadınların yüz ve saçlarının süsünden ve onların ritmik güzel hareketlerinden bahseden ilimdir. Bütün bunların tabii olması en uygundur. (Çelebi,1971: c.1,147; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 323)

B-ULÛMU'L-HİKMETİ'L-AMELİYYE

Uygulamaya yönelik bizzat kendileri gaye durumunda olan ilimlerdir. Şu bilim dallarına ayrılır:

1.İlmu'l-Ahlâk: İnsan davranışlarının temel dinamikleri olan şehvet, öfke ve aklın her türlü aşırılıktan uzaklaştırılarak, fert ve toplum için yararlı bir hale getirilmesinden bahseden ilimdir.(Çelebi, 1971: c.1, 35)

2.İlmu Tedbîri'l-Menzil: Anne, baba, çocuk ve hizmetçiden oluşan aile bireylerinin birbirlerine karşı sorumluluklarını öğreten ve davranışlarını düzenleyen ilimdir. Son zamanlarda ev ekonomisi anlamında da kullanılmaktadır. (Çelebi, 1971: c.1,381; Devellioğlu,1993: 430)

3.İlmu's-Siyâset: Toplum yönetimi için gerekli bilgi ve kuralları inceleyen bilimdir. Siyaset ilminin de bir kaç alt dalı bulunmaktadır.

İlmu Âdâbi'l-Mülûk: Devlet idaresi için krallarda ve devlet başkanlarında olması gereken ahlâk ve melekeleri konu alan ilimdir. *İlmu Âdâbi'l-Vezâret*: Vezirlerin görevlerini en güzel bir şekilde yürütmeleri için muhtaç oldukları bilgi ve beceriden bahseden ilimdir. *İlmu'l-İhtisâb*: Kanunları uygulamak, kanunlara uymayanları engellemek, şehrin güvenliğini sağlamak için gerekli teşkilâtlanmayı ve bunun kurallarını konu alan ilimdir. *İlmu Kavdi'Asâkir ve'l-Cüyûş*: Ordunun teşkilatlandırılmasından, eğitiminden, sevk ve idaresinden, iâşe ve ibâtesinden bahseden ilimdir.(Çelebi, 1971: c.1, 15, 43; c.2, 1362; Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 330-332)

C- el-ULÛMU'Ş-ŞER'İYYE

1.İlmu Usûli'd-Din: Dinde Allah, melek, âhiret, kader vb. inanç konusu olan şeylerin delillerle ispat edilerek, şüphelerin giderilmesini gaye edinen *kelâm* ilmidir.

(Çelebi, 1971: c.2, 1403)

2.İlmü'l-Kırâ'at: Kur'ân'ı doğru ve usûlüne göre okumayı sağlayan ilimlerdir:

İlmü'ş-Şevâz: Kur'ân'ın tevatürle gelen meşhûr yedi kırâ'atinin dışında kalan münferid rivâyetlere dayanan (şâz) kırâ'atlerden bahseden ilimdir. *İlmü Mehârici'l-Hurûf*: Harflerin ağızdaki çıkış yerlerinden ve harflerin sesli-sessiz, ince-kalın gibi özelliklerden bahseden ilimdir. *İlmü Mehârici'l-Elfâz*: Kelimelerin telâffuz edilme özelliklerinden bahseden ilimdir. Bir öncekinden farklı yanı konuyu kelime seviyesinde ele almasıdır. *İlmü'l-Vukûf*: Anlam bütünlüğünün sağlanması ve çıkarılacak hükümlerin daha isabetli olması için dilbilgisi (sarf- nahiv) kuralları açısından Kur'ân âyetlerindeki durak yerlerinin ve vurguların nasıl yapılacağını açıklığa kavuşturan ilimdir. *İlmü İleli'l-Kırâ'at*: Meşhur yedi tarz okunuşta (kırâat) tercih edilen şeklin niçinini ve sebebini anlatan ilimdir. *İlmü Resmi Kitâbeti'l-Kur'ân*: Kur'ân'daki kelimelerin yazımında ve imlâsında Hz. Osman'ın mushafına uymayı sağlayan kurallardan bahseden bir ilimdir. *İlmü Âdâbi Kitâbeti'l-Mushaf*: Mushafın tertip ve tanziminde sayfa ve satırların düzenlenmesinde dikkat edilmesi gereken hususlardan bahseden ilimdir. (Taşköprülüzâde, 1975: c.1, 710-714; el-Kettan, 1997: 242, 251)

3.İlmü'l- Hadîs: Peygamberin söz, takrîr ve fiillerinden bahseden ilimdir. Hadîs ilminin pek çok dalları bulunmaktadır:

İlmü Şerhi'l-Hadîs: Hadîslerin doğru anlaşılması için yapılan yorumlardan ve bunun kurallarından bahseder. *İlmü Esbâbi Vurûdi'l-Hadîs ve Ezminetihi*: Hadîslerin nerede, ne zaman ve hangi olaya binâen söylendiğini araştıran ilimdir. *İlmü Nâsihi'l-Hadîs ve Mansûhihi*: Hangi hadîsin, hangisi tarafından hükmünün yürürlükten kaldırıldığını araştıran ilimdir. *İlmü Te'vîli Akvâli'n-Nebî*: Peygamberin sözlerinin te'vîlinden bahseden ilimdir. Şerhte sözün ilk anlamı esastır. Te'vilde ise ilk anlamının dışında hatıra gelebilecek başka anlam ve yorumlar aranır. *İlmü Rumûzi'l-Hadîs ve İşârâtihi*: Hadîslerdeki sembolik ve işârî anlamları araştıran ilimdir. *İlmü Garâ'ibi Lugati'l-Hadîs*: Hadîslerde geçen, pek az kullanılan anlaşılması güç kelimelerin veya peygamberin yeni bir anlam yüklediği kelimelerin anlaşılmasını sağlayan bir bilim dalıdır. *İlmü Def'i't-Ta'n Ani'l-Hadîs*: Hadîsler hakkında ileri sürülen itirazlara cevap vererek bu konudaki kuşkuğu gideren ilimdir. *İlmü Telfiki'l-Ehâdis*: İlk bakışta birbirine zıt gibi görünen hadîsler arasındaki umum-husus, mutlak-mukayyed ilişkisini veya farklı olaylarla ilgili olduklarını açıklığa kavuşturmak; dil veya belâgat kurallarına göre daha başka yorum tekniklerini kullanmak suretiyle aralarında bir tezdad bulunmadığını gösteren ilimdir. *İlmü Ahvâli Ruvâti'l-Ehâdis*: Hadîsleri rivâyet eden kişilerin hayat ve şahsiyetlerinden, güvenilirlik derecelerinden bahseden ilimdir. *İlmü Tıbbi'n-Nebevî*:

Çeşitli hastalıkların tedavileri hususunda söylenmiş hadîslerden bahseden ilimdir. (Çelebi, 1971: c.1, 23, 334, 480; Taşköprülüzâde, c.2, 725-727)

Taşköprülüzâde ayrıca şunların da hadîs ilminin alt dallarından (furû') sayıldığını söyler:

İlmu'l-Mevâ'iz: İnsanların dinen yasak olan şeylerden uzaklaşmaları, yapılması emredilen şeyleri yapmaları için söylenen söz ve bunları söylemenin metotlarından bahseder. *İlmu'l-Ed'iyye*: Rivâyetlerden gelen güzel dualardan ve meşhur virdlerden bahseder. *İlmu'l-Âsâr*: İslâm tarihinde birinci ve ikinci kuşağa ve o dönemde yaşamış büyük müctehid ve âlimlere ait, güzel söz ve ahlâktan bahseden ilimdir. *İlmu'z-Zühd ve'l-Verâ*: Dünya sevgisinden kurtulma, haram ve günâhlardan uzaklaşmanın yollarını araştıran ilimdir. *İlmu Salâti'l-Hâcât*: Hadîslerde hacet namazıyla ilgili rivâyetleri toplayan ve onları değerlendirmeye tâbî tutan ilimdir. *İlmu'l-Meğâzî*: Peygamberin savaşlarından bahseden ilimdir. (Taşköprülüzâde, 1975: c.2, 924, 981)

4.İlmu't-Tefsîr: Kur'ân ve yorumuyla ilgili ilimlerdir.

İlmu'l-Mekkî ve'l-Medenî: Mekke ve Medine'de inen âyetleri araştırır. *İlmu'l-Haderî ve's-Seferî*: Yolculuk halinde iken ve mukim iken inen âyetleri araştırır. *İlmu'n-Nehârî ve'l-Leylî*: Gece veya gündüz inen âyetleri konu alır. *İlmu's-Sayfî ve's-Şitâî*: Yaz ve kış aylarında nâzil olan âyetleri inceler. *İlmu'l-Firâşî ve'n-Nevmî*: Uyurken nâzil olan âyetleri araştırır. *İlmu'l-Arzî ve's-Semâî*: Hz. Peygamber dünyada iken veya miraca yükselirken nâzil olan âyetleri inceler. *İlmu Evveli mâ-Nezele ve Ahiri mâ-Nezele*: Önce ve sonra nâzil olan âyetlerin hangi sıraya göre indiklerini araştırır. *İlmu Sebebi'n-Nüzûl*: Âyet ve sûrelerin hangi sebep ve olaylar üzerine nâzil olduğunu bildiren ilimlerdir. *İlmu mâ-Nezele alâ-Lisâni Ba'zi's-Sahâbeti*: Bazı sahabelerin dili ve ifâdesiyle inen âyetleri inceler. *İlmu mâ-Tekerrere Nüzûlühü*: Birkaç defa nâzil olan âyetleri inceler. *İlmu mâ-Te'ehhere Hukmuhu an-Nüzûlihi ve mâ-Te'ehhere Nüzûlühü an-Hukmihi*: Hükümü inişinden sonra sabit olan ve inişi hükmünden sonra olan âyetleri araştırır. *İlmu mâ-Nezele Müfarrakan ve mâ-Nezele Cem'an*: Aynı ayrı ve toplu nâzil olan âyet ve sûreleri inceler. *İlmu mâ-Nezele Meşîan ve mâ-Nezele Müfreden*: Cebrail'in başka meleklerin eşliğinde getirdiği ve tek başına getirdiği âyet ve sûreleri inceler. *İlmu mâ-Ünzile Minhu alâ-Ba'zi'l-Enbiyâ ve mâ-lem-Yünzel*: Daha önce bazı peygamberlere inmiş olan ve hiç inmemiş olan âyet ve sûreleri araştırır. *İlmu Keyfiyyeti İnzâli'l-Kur'ân*: Kur'ân'ın nasıl indirildiğini, vahiylerin mâhiyetini ve geliş şeklini inceleyen ilimdir. *İlmu Esmâ'i'l-Kur'ân ve Esmâ'i Süverihi*: Kur'ân'ın ve sûrelerinin isimlerinden bahseder. *İlmu Cem'ihî ve Tertîbihî*: Peygamber zamanında dağınık formalar halindeki Kur'ân âyet ve sûrelerinin toplanarak, bir kitap haline getirilmesini, tertip ve tanzimini inceleyen ilimdir.

İlmu Adedi Süverihî ve Kelimâtihi ve Hurûfihî: Kur'ân'ın sûre, âyet, kelime ve harflerinin sayısını araştırır. *İlmu Huffâzihi ve Ruvâtihi*: Kur'ân'ı ezberleyen ve onu mushaf haline gelinceye kadar nakleden kişilerden ve özelliklerinden bahseder. *İlmu'l-Âlî ve'n-Nâzil min-Esânidihi*: Kur'ân'ı nakleden ilk dönem kurrâlara ait rivâyet zincirlerinin ve bu zinciri oluşturan râvîlerin güvenilirlik derecesini araştırır. *İlmu'l-Mütevâtir ve'l-Meşhûr*: Kur'ân'ın mütevatir (yalan ve yanlış üzerinde birleşmeleri imkansız bir topluluğun yine böyle bir topluluktan naklettiği) ve meşhur (rivâyet zinciri sağlam olup, ancak tevâtür derecesine varmayan) okunuş (kırâ'at)lardan bahseder. *İlmu Beyâni'l-Mevsûl Lafzen ve'l-Mefsûl Ma'nen*: Söz bakımından beraber, bitişik olduğu halde, mânâ ve konu bakımından ayrı olan âyetleri inceler. (Taşköprülüzâde, 1975: c.2,728-751) *İlmu'l-İmâle ve'l-Feth*: Kesrenin fetha, ya'nın elif ile gösterilmesi olup Kur'ân'ın kendisiyle nâzil olduğu iki meşhur lügattir. "İmâle" Necid, Esed ve Temîm lehçesine göre, "feth" ise Hicâz lehçesine göredir. "İmâle"nin yedi harfte olduğu söylenir. *İlmu'l-İdğâm ve'l-İzhâr ve'l-İhfâ ve'l-İklâb*: Tecvidle ilgili kurallar olup aynı harfin yanyana gelmesiyle şeddeli okunmalarına **idğâm**; "hurûf-ı ihfâ" diye adlandırılan on beş harften birinin "tenvîn" veya sakin "nun"dan sonra gelmesiyle şeddesiz olarak genizden telaffuz edilmesine **ihfâ**; kendisinden sonra "be" harfi gelen "tenvîn" veya sakin "nun"nun "mim" şeklindeki telaffuzuna **iklâb**; altı "izhâr" harfinden birinin "tenvîn" veya sakin "nun" dan sonra "ihfâ"sız ve "idğâm"sız okunmasına ise **izhâr** denir. Tecvid'in bir alt dalı olan bu ilim Kur'ân'da bu durumları inceler. *İlmu'l-Med ve'l-Kasr*: Harekesiz "elif", "vav" ve "yâ" med harflerinin normalden fazla uzatılmasına **med**, uzatılmaksızın tabiî halinde bırakılmasına **kasr** denir. Bu da Tecvîd ilminin bir konusudur. *İlmu Tahfîfi'l-Hemze*: Arap alfabesinde telaffuzu en zor, mahreci en uzak harf olan "hemze"nin rahatça kullanılabilmesi için başvurulan bir takım kurallar bulunmaktadır. Bu, "tahffîfu'l-hemze" adıyla bilinen ve özellikle Hicaz lehçesinde sıkça karşılaşılan bir durumdur. Kur'ân'daki hemzelerin telaffuzunu bu ilim dalı inceler. (Suyûtî, 1306: 96-104) *İlmu Keyfiyyeti Tahammuli'l-Kur'ân*: Kur'ân'ı ezberlemenin ve ezberden okumanın metotlarından bahseder. *İlmu Âdâbi Tilâvetihî ve Tâliihî*: Kur'ân'ı okumanın âdâbından ve okuyucunun uyması gereken şartlardan bahseder. *İlmu Cevâzi'l-İktibâs*: Manzûm ve mensûr eserlerde Kur'ân'dan yapılan alıntılarının kullanılmasının caiz olduğundan ve iktibas yapılırken dikkat edilmesi gereken kurallardan bahseder. *İlmu Garîbi'l-Kur'ân*: Kur'ân'daki anlam bakımından kapalı ve anlaşılması güç kelimeleri inceler. *İlmu mâ-Vaka'a fihî bi-Gayri Lugati'l-Hicâz*: Kur'ân'daki, Hicaz bölgesinde kullanılmayan ve tanınmayan kelimeleri inceler. *İlmu mâ-Vaka'a fihî min-Gayri Lugati'l-Arab*: Arapça olmayıp Kur'ân'da kullanılan kelimeleri araştırır. *İlmu'l-Vücûh ve'n-Nezâ'ir* : Kur'ân'daki bir kelimenin bir

âyette ifâde ettiği mânâ ile, yine aynı kelimenin diğer âyetlerde ifâde ettiği anlamların aynı olmamasına vücûh; bunun aksine de, (farklı bir çok kelimenin aynı mânâyı ifâde etmesine de) nezâ'ir denir. İşte bu ilim Kur'ân'daki bu tür kelimeleri inceler. *İlmu Me'âni'l-Edevâti'lletî Yehtâcu İleyha'l-Müfessir*: İsabetli bir tefsir ortaya koyması için, müfessirin bilmek zorunda olduğu edatların anlamlarını inceler. *İlmu'l-Muhkem ve'l-Müteşâbih*: Kur'ân'da, anlamı muğlak ve müphem olmayıp herkesçe anlaşılabilen (muhkem) ve aralarındaki benzerlikten dolayı biri diğerine tercih edilmesi imkansız mânâları bulunan, anlaşılması güç (müteşâbih) âyetleri araştırır. *İlmu'l-Mukaddemi'l-Kur'ân ve'l-Muahharihi*: Kur'ân âyetlerindeki bazı kelimelerin cümle yapısına göre başa alınması veya sona bırakılmasının hikmetlerinden, bu durumun cümleye kazandırdığı zengin ve güzel anlam farklılıklarından bahseder. *İlmu Âmmi'l-Kur'ân ve Hâssihî*: Kur'ân'ın sayı bakımından hiçbir sınırlama getirilmeksizin, kendisine yüklenen sözlük anlamına uygun gelen bütün fertlerine delalet eden (âmm) ve bunun aksi olan, sözlük anlamına uygun gelen bütün fertlerine delâlet etmeyen (hâss) kelimelerini inceler. *İlmu Nâsihi'l-Kur'ân ve Mansûhihi*: Bir âyetin getirdiği hükmün daha sonra nâzil olan bir âyetle kaldırılmasına nesh, birinci âyete mansuh, ikincisine de nâsih denir. İşte bu ilim, bu tür âyetlerin birbiriyle irtibatını inceler. *İlmu Müşkili'l-Kur'ân*: Aralarında ihtilaf ve çelişki varmış gibi görünen âyetleri inceleyerek böyle bir durumun bulunmadığını ortaya koyan ilimdir. *İlmu'l-Mutlaki'l-Kur'ân ve Mukayyedihi*: Her hangi bir kayıt olmaksızın sayısı belli olmayan fertlere delalet eden (mutlak) ve her hangi bir vasıfla kayıtlanmakla beraber kendi cinsi içindeki bütün fertlere delalet eden (mukayyed) âyetleri inceler. *İlmu Mantûki'l-Kur'ân ve Mefhûmihi* : Hiç düşünülmeden kendisinden kastedilen mânâ açık bir şekilde anlaşılabilir (mantuk) ve kendisinden ikinci ve üçüncü derecede dolaylı olarak anlam çıkarılabilir (mefhum) âyetleri inceler. *İlmu Vücûhi Muhâtabâtihî* : Kur'ân'daki hitap şekillerini ve anlam farklılıklarını inceler. *İlmu Hakîkati Elfâzi'l-Kur'ân ve Mecâzihâ*: Kur'ân'daki kelimeleri hakikî ve mecâzî anlamlarını inceler. *İlmu Teşbihî'l-Kur'ân ve İsti'ârâtihî*: Kur'ân'daki teşbîh ve istiâreleri inceleyen ilimdir. *İlmu Kinâyâtihî'l-Kur'ân ve Tarîzâtihî*: Kur'ân'daki kinâyeye ve tarîzleri inceler. (el-Kettan, 1997: 258, 268, 298, 307, 323, 345, 352; es-Salihî, 1981: 281-330; Taşköprülüzâde, 1975: c.2, 751-802; Cerrahoğlu, 1989: 128, 151, 177, 179, 184, 192) *İlmu'l-Hasr ve'l-İhtisâs*: Bir yargıyı emsâllerinden her birine değil de, sadece birine ait olduğunu vurgulayan âyetleri ve bunların anlam bakımından özelliklerini inceler. *İlmu'l-İcâz ve'l-İtnâb*: Kur'ân'da mânâyı vecîz veya uzun ve tafsilatlı bir şekilde ifâde eden âyetleri inceler. *İlmu'l-Haber ve'l-İnşâ*: Kur'ân'da emir, istek, dilek, şart kipleri ve haber kipleriyle gelen âyetleri inceler. *İlmu'l-Bedâyi'i'l-Kur'ân*: Kur'ân'daki tevriye, istihdâm, iltifât gibi bedi' sanatları inceler.

İlmu Fevâsili'l-Ây : Âyetlerin sonlarındaki, genellikle secili olan kelimeleri inceler. *İlmu Havâtimi's-Süver*: Sürelerin bitişindeki anlam inceliklerini konu edindir. *İlmu Münâsebeti'l-Âyâti ve's-Süver*: Âyet ve süreleri birbirleriyle olan ilişkilerini konu edindir. *İlmu'l-Âyâti'l-Müteşâbihât*: Müteşâbih âyetleri inceleyen ilimdir. *İlmu Î'câzi'l-Kur'ân*: Kur'ân'ın mucize oluşundan kaynaklanan güzelliklerini konu edinen bir ilimdir. *İlmu'l-Ulûmi'l-Müstenbetâti min-Kur'ân*: Kur'ân'dan çıkarılan ilimlerden bahseder. *İlmu Eksâmi'l-Kur'ân*: Kur'ân'daki yeminleri inceleyen ilimdir. *İlmu Emsâli'l-Kur'ân*: Kur'ân'da, ahlâkî ve mânevî değerleri benimsetmek, ya da bir konuyu açıklığa kavuşturmak amacıyla söylenen, kısa öykü, benzetme veya özlü sözleri araştıran ilimdir. *İlmu Cedeli'l-Kur'ân*: Kur'ân'ın tartışma yöntemini inceler. (Taşköprülüzâde, 1975:c.2, 804-859; el-Kettan, 1997: 364, 391, 408, 418) *İlmu mâ-Vaka'a fi'l-Kur'ân mine'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Elkâb*: Kur'ân'daki isim, künye ve lakapları araştıran ilimdir. *İlmu Mübhemâti'l-Kur'ân* : Kur'ân'daki belgisiz sıfatlar, zamirler ve edatları inceleyen bilim dalıdır. *İlmu Fezâ'ili'l-Kur'ân*: Kur'ân'ın, bazı süre ve âyetlerinin sevap ve faziletlerini konu edinen ilimdir. *İlmu Efdali'l-Kur'ân ve Fâzilihi*: Kur'ân'ın fazilet ve üstünlük bakımından diğerlerinden farklı olan âyet ve sürelerden bahseder. *İlmu Müfredâti'l-Kur'ân*: Kur'ân âyetlerinden her birinin ahkâm ve mânâ bakımından sahip olduğu değeri araştıran ilimdir. *İlmu Havâssi'l-Kur'ân*: Kur'ân'ın bazı süre ve âyetlerini okumanın veya yazılı olarak bulundurmanın faydalarından bahseder. *İlmu Mersûmi'l-Hat ve Âdâbi Kitâbetihi*: Kur'ân hattından ve yazılış kurallarından bahseden ilimdir. *İlmu Tefsîrihi ve Te'vîlihi ve Beyâni Şerefihi*: Kur'ân'ın tefsîr ve te'vîlinden ve bunların öneminden bahseder. *İlmu Şurûti'l-Müfessir ve Âdâbihi*: Müfessirde bulunması gereken özellikler ve Kur'ân'ı tefsîr etmenin âdâbından bahseder. *İlmu Garâ'ibi't-Tefsîr*: Tefsîrlerdeki hakikate uymayan yorumlardan ve anlamsız ifadelerden ve onların yanlışlığından bahseder. *İlmu Tabakâti'l-Müfessirîn*: Müfessirlerin hayat hikâyelerinden (biyografi) ve onların tefsîrde takip ettikleri metotlardan bahseder. *İlmu Havâssi'l-Hurûf*: Bazı sürelerin başındaki mukatta'a harflerinin, hatta Kur'ân'ın bütün harflerinin, etki ve faydaları bakımından taşıdıkları hususiyetlerden bahseder. *İlmu Havâssi'r-Rûhâniyyeti mine'l-Evfâk*: Kur'ân harfleriyle yapılan vefkler vasıtasıyla bazı rûhanîlerle ilişki kurmanın özelliklerinden bahseder. *İlmu Tasrîf bi'l-Hurûf ve'l-Esmâ*: Özel rûh disiplini sağlanarak okunan, Kur'ân'daki bazı isim ve harfler vasıtasıyla eşyada etki meydana getirmekten bahseder. *İlmu'n-Nûrâniyyet ve'z-Zulmâniyyet*: Kur'ân'daki harfleri nurlu ve karanlıklı oldukları tezinden hareketle tanımak ve bunlar vasıtasıyla bir takım işler yapmaktan bahseden ilimdir. Harflerin sırlı özellikleriyle ilgilenir. *İlmu't-Tasarruf bi'l-İsmi'l-A'zam*: İsm-i a'zâm duâsıyla bir takım dilek ve arzuları elde etmekten bahseder. İsm-i a'zâm duâsının

ancak peygamberler ve veliler tarafından bilinebileceği kabul edilir. *İlmu'l-Kesr ve'l-Bast*: (Kırma ve yayma) Allah'ın isimlerinin harfleri alınarak, olması istenen şeyin harfleriyle karıştırılır, bir satırda yazılır. Her satırda harflerin dizilişindeki sıra, ehline bilinen usûllere göre değiştirilerek, ilk satırdaki şekil bulununcaya kadar yazmaya devam edilir. Böylece istenen şeyin meydana geleceğine inanılır. Bu ilim bu işlemin usûllerinden bahseder. *İlmu'z-Zâyirçe*: Yukarıdaki ilmin bir başka şekli olan bu ilim, harflerle bir takım cetveller çıkararak, sorulan veya istenen şey hakkında bazı bilgiler elde etmenin yollarından bahseder. Gâibden haber vermenin kurallarını müştemil bir ilimdir. Her biri feleklere, unsurlara, maddî ve rûhânî varlıklara ve bunlara ait ilimlere denk düşecek, iç içe dairelerden oluşan büyük bir dâire vardır. Her dâire ait olduğu feleğe göre burçlara ve unsurlara bölünür. Bu bölümleri oluşturan çizgilerin her biri merkeze uzanır. Bunlara evtâr (teller) denir. Her telin ucuna uygun bir harf yazılıdır. Zayirçenin içinde dâirelerin arasında ilimlerin ismi, unsurların yeri bulunmaktadır. Dâirelerin dışında, enine ve boyuna çizgilerin oluşturduğu kutucuklar bulunmaktadır. Bu cetvelde enine elli beş, boyuna yüz otuz bir kutucuk vardır. Bunların her birinde çeşitli harfler ve rakamlar yazılıdır. Bu ilim bu tablonun nasıl oluşturulacağından ve nasıl kullanılacağından bahseder. *İlmu'l-Cefr ve'l-Câmi'a*: Harfler bazı özel yollarla bir araya getirilerek elde edilen kelimelerden, kader levhalarındaki bazı gaybî bilgilere ulaşmanın ve onlardan haber vermenin usûllerinden bahseden ilimdir. *İlmu Def'i'l-Metâ'ini'l-Kur'ân*: Kur'ân'ın lafzı ve mânâsı hakkında meydana gelen itiraz ve şüpheleri izâle etmeyi konu alan ilimdir. (Taşköprülüzâde, 1975:c.2, 864-923; Çelebi, 1971: c.1, 411, 413, 591; c.2, 948, 1475; es-Salihî, 1981: 275))

Sonuç:

İslam dünyasında, birçok konuda olduğu gibi, ilimlerin tasnifi hususunda da Aristo “üstâd-ı evvel” kabul edilmiştir. Müslüman filozof ve bilginler, ondan aldıkları ilhamla çeşitli ilim tasnifleri ortaya koymuşlardır. İlimlerin mahiyetleri göz önünde bulundurularak, nazarî (teorik) ve amelî (uygulamalı) diye ikiye ayrılması, bütün bu tasniflerde dikkati çeken ortak noktadır. Nazarî ilimler sadece ilim oldukları için öğrenildiklerinden, “amaç ilimler”; amelî ilimler ise başka ilimleri elde etmek için birer vasıta olduklarından dolayı “araç ilimler” diye adlandırılmışlardır. Araç ilimler, aynı zamanda “alet (âlî) ilimleri”, amaç olan ilimler ise “ yüce (âlî) ilimler” diye de adlandırılır. Yine İslamiyetle gelişen ilimler, “dînî”, “şer’î” veya “naklî ilimler” gibi adlarla tasniflerdeki yerini almıştır. Çocuk eğitiminde takip edilmesi gereken programı göz önünde bulunduran Fârâbî ise ilimleri soyuttan somuta doğru sıralayarak İslâm

dünyasında ilk defa farklı bir tasnif ortaya koymuştur.

İslam dünyasında orijinal diyebileceğimiz bir sınıflandırma yapan tek bilgin ise Taşköprülüzâde'dir. O, ilimleri konularının varlık derecelerini esas alarak **kitabî**, **lafzî**, **zihnî** ve **aynî** vücutları inceleyen ilimler diye ontolojik bir tasnife tâbî tutar. O sadece ilimlerin genel bir tasnifiyle yetinmez, aynı zamanda, o dönemde bilinen bütün ilimlere tasnifinde yer verir. Bu ilimlerin sınırlarını belirleyerek, tanımını yapar. Onların konusu, gayesi ve faydası hakkında açıklayıcı bilgiler verir ve o ilimlerde yazılan eserlerin en tanınmış olanlarından söz eder. Bu tasnife göre altmış altı ana bilim dalı ve bunların bilim dalları ve branşları da eklenirse üç yüz civarında ilim bulunmaktadır.

Taşköprülüzâde'nin bu tasnifinde eleştirilecek bazı yönler de bulunmaktadır. Söz gelimi, müstakil bir ilim olmayıp, ancak bir ilmin bir konusu olabilecek meseleleri, ayrı birer ilim kabul etmiş, hatta hakkında kitap te'lif edilmiş her bir mevzûu bir ilim gibi göstermiştir. Katip Çelebî'nin de dikkat çektiği gibi, Suyutî'nin *el-İtkân fi-Ölümü'l-Kur'ân* adlı eserindeki konu başlıklarını *tefsîr ilmi*'nin alt dallarını (füru') oluşturan ilimler diye sıralamıştır. Halbuki bunlardan bir çoğu, *tefsîr ilmi* içinde ancak birer konu başlığı olabilir. İlmü'l-hey'et'in alt dalı olan ve küreleri konu edinen *İlmü'l-üker* ile *İlmü'l-ükeri'l-müteharrike*, bir ilim oldukları halde, iki ayrı ilim gibi gösterilmesi tenkit edilen bir husustur. Bir ilmin ancak bir konusu olabilecek meselelerin müstakil birer ilim olarak gösterilmesi, ilim sayısını çok gösterme temayülünün bir tezahürü olduğu düşünülebilir.

Günümüzdeki ilmî ve teknolojik gelişmeler de, bu tasnifte yer alan bazı bilgileri anlamsız kılmıştır. Meselâ, bazı elementlerin fizikî ve kimyevî özelliklerinden bahseden *İlmü'l-İsti'âne bi-Havâssi'l-Edviye*, *İlmü's-sihr*'in bir dalı olarak gösterilmiştir. Bazı element ve madenlerde bulunan (manyetik alan vb.) özelliklerin mahiyeti anlaşılmadığı için, bu özelliklere sahip elementlerin yardımıyla yapılan işlerin "sihir" kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Kâtib Çelebi tarafından, bir şeyin mahiyetinin anlaşılmaması onun sihir olması için yeterli bir sebep değildir, şeklinde eleştirilmiştir. Yine eskiden meteoroloji ile ilgili bilgi ve tahminlerle, yer altındaki maden ve suların tesbit edilmesi, ilmî hesaplara dayanmaz, bu hususta uzman olan kişiler, tamamen şahsî tecrübe ve gözlemlerle elde ettikleri bilgilerden hareketle, tahminde bulunurlardı. Mahiyeti anlaşılmayan bu tür bilgiler, o kişilere has bir ferâsetin sonucu kabul edilirdi. Bu nedenle, *ilmü nuzûli'l-gays* ve *ilmü istinbâti'l-ma'âdin*, *ilmü'l-firâset*'in birer dalı olarak gösterilmiştir. Yazı mürekkebinin yapımı, elbiselerdeki kir ve lekelerin çıkarılmasında kullanılan terkiplerin hazırlanması da, bu gün *kimya* ilminin ilgi alanına girer. Taşköprülüzâde, bu hususları konu edinen *ilmü terkîbi envâ'i'l-midâd* ve *ilmü kal'i'l-âsâr*

mine's-siyâb'ı, *tıbb*'ın birer branşı kabul eder. Kusur gibi görünen bu durumlar, Taşköprülüzâde'nin yetersizliğinden değil, o dönemde hâkim olan ilim anlayışından kaynaklanmaktadır.

Bütün bu tartışmalara rağmen, İslâm dünyasında tarih boyunca kendisinden ilim diye söz edilen ve hakkında kitap yazılan mevzuların neler olduğunu ve bunların nasıl tasnif edildiğini göstermesi bakımından, Taşköprülüzâde'nin tasnifinden daha ayrıntılı bir tasnif bulunmamaktadır. Bugün, bu ilimlerden bazıları güncelliğini ve geçerliliğini yitirmiş, bazıları da artık bir ilim kabul edilmemektedir. Ancak devrinde geçerli olan ilimleri tanımlayan ve sınırlarını belirleyen ve bütün bu ilimleri bir arada gösteren böylesine ayrıntılı bir tasnifin el altında bulunması faydalı olacaktır.

Bibliyografya

- Açıkgenç, Alparslan, *Bilgi Felsefesi*, Ankara, 1991.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-ı Osmaniyye*, İstanbul, 1299.
- Bardakoğlu, Ali, "Feraiz", *TDV İslâm Ansk.*, c.12, s.362, İstanbul, 1995.
- Bilgegil, M. Kaya, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, İstanbul 1989.
- Bilkan, Ali Fuat, *Türk Edebiyatında Mu'ammâ*, Ankara 2000.
- Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz.:A.F. Yavuz, İ. Özmen), C.1, İst. (Tarihsiz)
- Butrus el-Bûstânî, *Muhîtu'l-Muhît*, Beyrut, 1987.
- Canan, İbrahim, *Kütüb-i Sitte*, C. 8, İstanbul, 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara, 1989.
- Devellioğlu, Ferid, *Osmanlıca-Türkçe Lügat*, Ankara, 1993.
- Dögen, Şaban, *İslâm ve Matematik*, İstanbul, 1994.
- Ebu Nasr Fârâbî, *İhsâ'u'l-Ulûm*, (Çev.: Ahmet Ateş), İstanbul, 1990.
- El-Hafîd Ahmed b. Yahyâ et-Taftâzânî, *Mecmû'atu'l-ulûm*, Sül. Ktp., Esad Efendi, No: 3757.
- Emiroğlu, İbrahim, *Ana Hatlarıyla Klasik Mantık*, İstanbul, 1999.
- Fazlıoğlu, İhsan, "Cebîr", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.7, s.195, İstanbul, 1993.
- Hacımüftüoğlu, Nasrullah, "Beyân", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.6, s.22-23, İstanbul, 1992.
- , Nasrullah, "Bedî' ", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 5, s.320-322, İstanbul, 1992.
- İbn Haldun, *Mukaddime*, Beyrut, 1996.
- , *Mukaddime*, (Çev.: Z.Kadirî Ugan), İstanbul, 1986.
- İpekten, Haluk, *Eski Türk Edebiyatı-Nazım Şekilleri ve Aruz*, İstanbul, 1994.

- Karakaş, Mahmut, *Müsbet İlimde Müslüman Alimler*, Ankara, 1991.
- Katip Çelebi, *Keşfu'z-Zünûn an-Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, 2 cilt, İstanbul, 1971.
- Levend, Agâh Sırrı, *Divan Edebiyatı*, İstanbul, 1984.
- , Agâh Sırrı, *Türk Edebiyatı Tarihi*, Ankara, 1988.
- Macdonald, D.B., *İslâm Ansiklopedisi*, C.7, s.659, İstanbul, 1993.
- Menna Halil el-Kettan, *Ulûmu'l-Kur'ân*, İstanbul, 1997.
- Muallim Naci, *Istılahat-ı Edebiye*, (Haz.:A.Yalçın, A. Hayber), Ankara, (Tarihsiz)
- Nâbî, *Nâbî, Dîvânı*, (Haz.: Ali Fuat Bilkan), 2 Cilt, İstanbul, 1997.
- Neşâtî, *Neşâtî Divanı*, (Haz. Mahmut Kaplan), İzmir, 1996.
- Nev'î (Yahya Efendi), *Netâyicu'l-Fünûn*, (Haz.:Ömer Tolgay), İstanbul, 1995.
- Özen, Şükrü, "Hilaf", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17, s. 530, İstanbul 1998.
- Pala, İskender, *Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara, 1989.
- Pakalın, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1993
- Râzî (Kutbu'd-din), *Şerhu Metni'ş-Şemsiye*, İstanbul 1295.
- Saraç, M. A. Yekta, *Klâsik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, İstanbul 2001.
- Sarioğlu, Hüseyin, *İbn Rüşd Felsefesi*, İstanbul, 2003.
- Subhî es-Sâlihî, *Mebâhisu fi-Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut, 1981.
- es-Suyûtî (Celâle'd-din), *el-İtkân fi-Ulûmi'l-Kur'ân*, C.1, Mısır, 1306.
- Sünbülzâde Vehbî, *Lutfiyye*, (Haz.: Süreyya Ali Beyzâdeoğlu, İstanbul, 1996.
- Süveysî, Muhammed, "Hesap", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.17, s.260, İstanbul 1998.
- Şemseddin Samî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1317.
- , *Kâmusu'l-a'lâm*, C.4, İstanbul, 1306.
- Şeyhülislâm Yahyâ, *Şeyhülislâm Yahya Divânı*, (Haz. Hasan Kavruk), Ankara, 2001.
- Şükun, Ziya, *Ferheng-i Ziya*, İstanbul, 1989.
- Taşköprülüzâde (Ahmed), *Mevzû'âtü'l-Ulûm*, (Haz.:Mümin Çevik), İstanbul, 1975.